UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

Unit – 5

व्याकरणं भाषाविज्ञानञ्च

Syllabus

Sub Unit-5.1 वैयाकरणानां परिचयसामान्यम्

SL.NO.		Topics
1.	5.1.1	पाणिनिः
2.	5.1.2	कात्यायनः
3.	5.1.3	पतञ्जलिः
4.	5.1.4	भर्तृहरिः
5.	5.1.5	वामनजयादित्यः
6.	5.1.6	भट्टोजिदीक्षितः
7.	5.1.7	नागेशभट्टः
8.	5.1.8	जैनेन्द्रः
9.	5.1.9	कैय्यटः
10.	5.1.10	शाकाटायनः
11.	5.1.11	हेमचन्द्रसूरिः
12.	5.1.12	सारस्वतव्याकरणम्
13.	5.2	पाणिनीयशिक्षा

Sub Unit-5. 3 भाषाविज्ञानम्

14.	5.3.1	भाषया: परिभाषा
15.	5.3.2	भाषाणां वर्गीकरणम्
16.	5.3.2.1	आकृतिमूलकं वर्गीकरणम्
17.	5.3.2.1. a	अयोगात्मिका: भाषा:
18.	5.3.2.1.b	योगात्मिका: भाषा:
19.	5.3.2.2	पारिवारिकं वर्गीकरणम्
20.	5.3.2.2.a	इउरेशीयखण्ड:
21.	5.3.2.2.b	आफ्रीका-खण्ड
22.	5.3.2.2.c	प्रशान्तमहासागरीय-खण्ड:
23.	5.3.2.2.d	आमेरीका-खण्ड:
24.	5.3.2.3	भाषापरिबाराणां संक्षिप्तसार: अधस्तात् आलोच्यते
25.	5.3.3	ध्वनिवर्गीकरणम्
26.	5.3.3.1	स्थानम्

1.	5.3.3.2	प्रयत्नः
2.	5.3.3.3	करणम्
3.	5.3.4	ध्वनेः भेदाः
4.	5.3.6	मानस्वर-विवेचनम्
5.	5.3.6	ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि
6.	5.3.7	ध्वनि-नियमाः
7.	5.3.7.a	ग्रिमनियमः
8.	5.3.7.b	ग्रासमननियमः
9.	5.3.7.c	वर्णनियमः
10.	5.3.8	अथपरिवर्तनम्
11.	5.3.8.a	अर्थविस्तारः
12.	5.3.8.b	अर्थसंकोचः
13.	5.3.8.c	अर्थादेशः
14.	5.3.8.1	अर्थपरिवर्तनस्य कारणानि
15.	5.3.9	वाक्यलक्षणम्
16.	5.3.9.1	वाक्यभेदाः
17.	5.3.9.1.a	आकृतिमूलकानि वाक्यानि
18.	5.3.9.1.b	रचनामूलकानि वाक्यानि
19.	5.3.9.1.c	अर्थमूलकानि वाक्यानि
20.	5.3.9.1.d	क्रिया मूलकानि वाक्यानि
21.	5.3.9.1.e	शैली-मूलकानि वाक्यानि
22.	5.3.10	वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयोः भेदाः
23.	5.3.11	वाग्भाषयोर्भेदः
24.	5.3.1.2	बोली-भाषायोभेदः

Unit at a Glance:

5.1 वैयाकरणानं परिचयसामान्यम् 5.2 पाणिनीयशिक्षा 5.3 भाषाविज्ञानम् 5.3.1 भाषायाः परिभाषाः 5.3.2 भाषाणां वर्गीकरणम् 5.3.3 ध्वनिवर्गीकरणम् 5.3.4 ध्वनेः भेदाः 5.3.5 मानस्वर-विवेचनम् 5.3.6 ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि 5.3.7 ध्वनि-नियमाः 5.3.8 अर्थपरिवर्तनम् 5.3.8.1 अर्थपरिर्तनस्य कारणानि 5.3.9 वाक्यलक्षणम् 5.3.9.1 वाक्यभेदाः 5.3.10 वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयोः भेदाः 5.3.11 वाग्भाषयोर्भेदः 5.3.12 बोली-भाषायोर्भेदः

Unit-5 Key Statements:

Every candidates appearing for NET/SET examination should key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic Key statements:

5.1.1 पाणिनिः 5.1.2 कात्यायनः 5.1.3 पतञ्जलिः 5.1.4 भर्तृहरिः 5.1.5 वामनजयादित्यः 5.1.6 भट्टोजिदीक्षितः 5.1.7 नागेशभट्टः 5.1.8 जैनेन्द्रः 5.1.9 कैयटः 5.1.10 शाकाटायनः 5.1.11 हेमचन्द्रसूरिः 5.1.1.2 सारस्वत्यव्याकरनम् 5.3.1 भाषायाः परिभाषाः 5.3.9 वाक्यलक्षणम् 5.3.10 वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयोः भेदाः 5.3.11 वाग्भाषयोर्भेदः 5.3.1 2 बोली भाषायार्भेदः

Standard Key Statements

5.3.2.1 आकृतिमूलकं वर्गीकरणम् 5.3.2.1. a अयोगात्मिकाः भाषाः 5.3.2.1.b योगात्मिकाः भाषाः 5.3.2.2 पारिवारिकं वर्गीकरणम् 5.3.2.2.a इउरेशीयखण्डः 5.3.2.2.b आफ्रीका-खण्ड 5.3.2.2.c प्रशान्तमहासागरीय-खण्डः 5.3.2.2.d आमेरीका-खण्डः 5.3.2.3 भाषापरिबाराणां संक्षिप्तसारः अधस्तात् आलोच्यते 5.3.3 ध्वनिवर्गीकरणम् 5.3.3.1 स्थानम् 5.3.3.2 प्रयत्नः 5.3.3.3 करणम् 5.3.4 ध्वनेः भेदाः 5.3.6 ध्वनिपरिर्तनस्य कारणानि 5.3.9.1 वाक्यभेदाः 5.3.9.1.a आकृतिमूलकानि वाक्यानि 5.3.9.1.b रचनामूलकानि वाक्यानि 5.3.9.1.c अर्थमूलकानि वाक्यानि 5.3.9.1.d क्रिया मूलकानि वाक्यानि 5.3.9.1.e शैलीमूलकानि वाक्यानि

Advanced key statements

5.3.5 मानस्वर-विवेचनम् 5.3.7 ध्वनि-नियमा 5.3.7.a ग्रिमनियमः 5.3.7.b ग्रासमननियमः 5.3.7.c वर्णनियमः 5.3.8 अथपरिवर्तनम् 5.3.8.a अर्थविस्तारः 5.3.8.b अर्थसंकोचः 5.3.8.c अर्थादेशः 5.3.8.1 अर्थपरिवर्तनस्य कारणानि

5.1 वैयाकरणानां परिचयसामान्यम् -

5.1.1 पाणिनिः

पणनं पणः = स्तुतिः। 'घञर्थे कविधानम्' इत्यनेन स्तुत्यर्थकपणेर्भावे क-प्रत्यये पण इति। पणोऽस्त्यस्य स्वनिरूपित-कर्मतावत्त्वसम्बन्धेनेति पणी = स्तुत्यः कश्चिन्मुनिः। 'अत इनि-ठनौ इतीनिप्रत्यये पणीति। पणिनो युवापत्यं पाणिनिः। पणिनः षष्ठ्यन्ताद् गोत्राद्युन्यस्त्रियाम् (4-1-94) इति सूत्रेण गोत्रप्रत्ययान्तदेव युनि प्रत्यय इति नियमात् 'तस्यापत्यम्' (4-1-92) इति सूत्रेण पणिनः गोत्ररूपे तृतीयपत्येऽपि पाणिन इति। ततः पाणिन शब्दात् युनि इञ् (4-1-95) इतीञि प्रत्यये पाणिनिरिति साधु।

पाणिनेः कालः

पाणिनेः समयकालविषये पण्डितेषु भिन्नानि मतानि विद्यन्ते। उल्लेखयोग्यम् मतमस्ति पाणिनेः कालः ख्रिः पूः ७म शताब्दीतः ख्रिः पूः ४र्थ शताब्दी पर्यन्तम् इति अनुमीयते। अधिकांशाः पन्डिता उक्तबन्तः ख्रिः पूः ५म शताब्दी इति पाणिनेः कालः। यास्काचार्यः पाणिनेः पूर्ववर्ती। वर्तमानमतानुसारेण यथार्थज्ञानस्य अभावात् इति मन्यते पाणिनेः कालः 700 - 600 ख्रिः पूः।

पाणिनेः व्यक्तिगतपरिचयः

पुरुषोत्तमदेवः तस्य 'त्रिकाण्डशेष' इति ग्रन्थे पाणिनेः षट् नामानि उद्घाटितवान्। तानि भवन्ति — पाणिनिः, पाणिनः, दाक्षीपुत्रः, शालङ्कः, शालातुरीयः, आहिकश्च। पाणिनेः 'शालातुर' इति ग्रामे गृहमस्ति। तस्य पितुः नाम शलङ्कः। महाभाष्यकारः पतञ्जलिः पाणिनिम् दाक्षीपुत्रः नाम्ना अभिहितवान् —

''दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेः।''

पाणिनेः माता दाक्षी आसीत्। व्याड़िमुनिः आसीत् पाणिनेः मातुलः। 'कथासरित्सागरः' इति ग्रन्थानुसारेण पाणिने गुरोः नाम वर्षः, तस्य शिष्यस्य नाम कौत्सः। तथाहि महाभाष्यकारेण उक्तम् —

''उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनम्।''

छन्दःसूत्रस्य रचयिता पिङ्गलमुनिः भवति पाणिनेः अनुजः। शैशवत् पाणिनिः अतीव प्रतिभावान् यशसः अधिकारी च आसीत्। तथाहि उच्यते -

''आकुमारं यशः पाणिनेः।''

पाणिनेः कृतिः

अस्य वैयाकरणस्य अन्यतमः ग्रन्थः 'अष्टाध्यायी'। अष्टाध्यायीं विना खिलपाठरूपेण धातुपाठः, गणपाठः, उणादिसूत्रम्, लिङ्गानुशासनम्, अष्टाध्यायीवृत्तिः, शिक्षासूत्रम्, जाम्बवती-विजयः, द्विरूपकोशः प्रभृतयः ग्रन्थाः तेन कृताः। धातुपाठः लिङ्गानुशासनम् च पाणिनेः स्वस्य रचना इति अनुमीयते।

पाणिनिग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्:

पाणिनेः ग्रन्थे अष्ट अध्यायाः विराजन्ते। प्रत्येकेषु अध्यायेषु चत्वारः पादाः विद्यन्ते। अत्र प्रायः चतुर्सहस्राणि सूत्राणि सन्ति। अष्टाध्यायविशिष्टत्वात् अस्य नाम 'अष्टाध्यायी' इति। पाणिनिः तस्य सूत्राणि विज्ञानसम्मतरूपेण उल्लिखितवान् उल्लिखितवान् 'अष्टाध्यायी' इति ग्रन्थे। अस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भे चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि विद्यन्ते। पाणिनिः भवति त्रिमणि-वैयाकरणेषु अन्यतमः मुनिः। स एव सूत्रकारः। सूत्रस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''अल्पाक्षरमसन्धिग्ध सारवत् विश्वतो मुखम्।

अस्तो भमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।''

सूत्रस्य लक्षणत्वम् 'अष्टाध्यायी' इति ग्रन्थस्य सूत्रेषु विद्यते। अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं सूत्रम् - 'वृद्धिरादैच्' (पा. 1/1/1). अस्मिन् ग्रन्थे 'बृद्धि' इति शब्देन मङ्गलाचरणं क्रियते। पाणिनेः अष्टाध्यायीविषये प्रदेशे विदेशे च अधिका आलोचना अभवत्। ग्रन्थारपि रचिताः। तस्मात् वासुदेव-शरण-अग्रवलस्य मतम् उल्लेखयोग्यम् — ''(Dr. V. S. Agarwala) India as known to pānini, गोल्डस्टुकारस्य (T. Goldstuker) pānini his place in Sanksrit Literature'' इति।

5.1.2 वार्त्तिककारः कात्यायणः

वार्त्तिकं करोतीति वार्त्तिककारः पूर्ववत्। वृत्तेर्व्याख्यानं वार्त्तिकम्। वृत्तिः का? वर्त्तते अर्थः अस्यामिति वृत्तिः इति साधारणार्थः। विशेषार्थः भवति - भाष्यकारेण उक्तम् – ''का पुनर्वृत्तिः? शास्त्र प्रवृत्तिः।'' निरुक्तकारेण उक्तम् — ''संशयवत्यो वृत्तयो भवन्ति।'' कात्यायननये 'वृत्तिः' इति शब्दस्य अर्थः — ''तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणम् अनन्त्वात्।''

इदानीं 'कात्यायण' इत्यस्य व्युत्पत्तिः प्रदीयते – कतस्य युवापत्ये विवक्षिते गर्गादिभ्यो यञ् (4-1-105) इत्यनेन गोत्रपत्यरूपे तृतीयादौ विवक्षिते यञि कात्य इति। ततः 'यञयोश्च' (4-1-101) इति चतुर्थाद्यपत्ये यूनि फक्प्रत्यये कात्यायन इति।

कात्यायनस्य समयकालः अस्य महोदयस्य समयकाविषये मतभेदः विद्यन्ते। अनेके वदन्ति कात्यायनः ख्रिः पूः ४र्थ शतकस्य अथवा ३य शतकस्य महान् वैयाकरणरासीत्।

कात्यायनस्य नामान्तराणिः

''मोधाजित् कात्यायनश्च सः। पुनर्वसुर्वररुचिः।''

पाणिनीये दृष्टे वार्त्तिकः साधारणतः द्विविधः — (i) पद्यात्मकः (ii) गद्यात्मकः

(i) पद्यात्मकः

''उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।

द्वितीयाऽम्रेड़ितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते।।''

(ii) गद्यात्मकः

(क) ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' (वा. १-१) (ख) यनः प्रतिषेधो वाच्यः वा (4806) (ग) सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् (वा. 201) (घ) खलादिभ्य इनिवक्तब्यः। (वा. 2735) (ङ) औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः (वा. 4189) इत्यादयः।

वार्त्तिकस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''उक्तानुक्त-दुरुक्तानां व्यक्तिकारी तु वार्त्तिकम्।''

वार्त्तिकस्य पृथक् कोऽपि ग्रन्थः न प्राप्यते। पतञ्जलेः महाभाष्ये एते वार्त्तिकरूपेण परिचिताः।

5.1.3

भाष्यकार: पतञ्जलि:

भाषितुं योग्यमावश्यिकं वेति भाष्यम्। भाष्यं करोति य: स: भाष्यकार:। गोनर्दनामक पर्वतरूपदेशे सन्ध्याकरण-समये कस्यचिदृषेरञ्जले: सर्परूपेण पतित इत्यैतिह्यमस्मर्यमान - कर्तृकपरम्परोपदेशमात्रम्। तथा च 'अञ्जले: पतित:' इति विग्रहे 'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यनेन मयूरव्यंसकादिषु तथा-पाठेन समासे निपातनादितशब्दस्य 'इत्' शब्दस्य वा लोपे जश्त्वभावे च पतञ्जलिरीति साधु।

पतञ्जले: समयकाल:

महाभाष्यकारस्य पतञ्जले: समयकालविषये अनेका आलोचना विद्यते। तथापि अधिकांशानां पन्डितानां मतम् अनुसृत्य पतञ्जले: काल: ख्रि: पू: द्वितीयशतक:। अस्मिन् विषये अनेका: युक्तय: विराजन्ते —

(i) ''इह पुष्पमत्रम् याजयाम:'' इति उदाहरणेन तस्य काल: अनुमीयते।

(ii) अनुरूपभावेन – ''अरुणद्यवन: साकेतं'' एवं ''अरुणद्यवनोमध्यमिकाम्।'' - इत्यनेन अपि तस्य काल: अनुमीयते।

(iii) अपि च अन्यं प्रमाणं विद्यते - मौर्यस्य आर्थिककौशलनीते: उल्लेखं विद्यते।

व्यक्तिगत: परिचय:

स: पुष्पमित्रस्य घनिष्ठ: आसीत्। अपि च स: गोनर्दीय: आसीत्। अर्थात् पतञ्जलि गोनर्द - प्रदेशस्य अधिवासी आसीत्।

तस्य नामान्तराणि:

गोनर्दीय:, गोणिकापुत्र:, नागनाथ:, अहिपति:, फणिभृत्, शेषराज: इत्यादीनि।

पतञ्जले: कृति:

पतञ्जलि: न केवलं वैयाकरण: आसीत् स महान् योगी तथा शरीरशास्त्रविशारद: आसीत्। अस्मिन् उक्तम् —

''योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।

योऽपाकरोत्तं प्रववं मुनिनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिवानतोऽस्मि।।''

पतञ्जले: त्रय: ग्रन्था: उपलब्धा: - 'निदानसूत्रम्', 'योगदर्शनम्' महाभाष्यञ्च। अपि च महानन्दकाव्यम्; सिद्धान्तसारावली, आर्यपञ्चाशीति:, लोहशास्त्रम् प्रभृतय: ग्रन्था: पतञ्जलिना रचिता: इति अनुमीयते।

5.1.4

भर्तृहरि:

पाणिनीय-सम्प्रदायेषु अन्यतम: वैयाकरणो भवति भर्तृहरि:। भर्तृहरि: काश्मीरीय आसीत्। भर्तृहरे: पितु: नाम, मातु: नाम च न प्राप्यते। केबलमिति ज्ञायते यत् भर्तृहरि: वाक्यपदीयग्रन्थस्य कर्ता आसीत्। तथाहि उच्यते –

''भर्तृहरिवाक्यपदीय-प्रकीर्णकयो: कर्त्ता।''

तस्य गुरो: नाम वसुरात:। भर्तृहरि: बौद्धधर्मीय: आसीत् इति वक्तुं शक्यते।

समयकाल: – तस्य समयकाल: आसीत् 400 ख्रिष्टाब्दत: 45 ख्रिष्टाब्दपर्यन्तम्।

साहित्यसम्भार: – भर्तृहरे: रचना: अधस्तात् प्रदीयन्ते

1. महाभाष्यदीपिका।

2. वाक्यपदीयम् (काण्डत्रयम्)।

3. वाक्यपदीयवृत्ति: (प्रथम-द्वितीयकाण्डयो:)।

4. शतकत्रयम्।

5. जैमिनीयमीमांसावृत्ति:।

6. वेदान्तसूत्रवृत्तिः।

7. भट्टिकाव्यम्।

8. भागवृत्तिः।

भर्तृहरेः सर्वेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः ग्रन्थो हि वाक्यपदीयम्। अस्मिन् वाक्यपदीये काण्डत्रयम् विद्यते। तानि भवन्ति –

(क) ब्रह्मकाण्डम् (156 कारिकाः)।

(ख) वाक्यकाण्डम् (487 कारिकाः)।

(ग) प्रकीर्णकाण्डम् (1323 टि कारिकाः)।

वाक्यपदीयस्य टीकाग्रन्थाः

वाक्यपदीयस्योपरि अनेकाः टीकाः प्राप्यन्ते। ते हि भवन्ति –

टीकाकाराः	**टीकाः**
भर्तृहरिः	स्वोपज्ञवृत्तिः
बृषभदेवः	पद्धतिः
पुष्यराजः	प्रकाशः
हेलाराजः	प्रकीर्णप्रकाशः
सूर्यनारायणशुक्लः	भावप्रदीपः

5.1.5

'जयादित्य-वामनौ

जयादित्य-वामनौ विरूचितौ वृत्तिः भवति - 'काशिकावृत्तिः'। चैनिकः परिब्राजकः 'इत्सिङ्' इति महोदयः उल्लिखितवान् - वृत्तिसूत्रस्य रचयितारूपेण काश्मीरस्य जयादितस्य मृत्युः भवति - 660 ख्रिस्टाब्दे।

काशिकायाः पर्यायशब्दः – एकवृत्तिः, प्राचीनवृत्तिः च।

काशिकायाः विशेषत्वम् –

(i) काशिकायाम् यस्मात् प्राचीनग्रन्थतः उदाहरणम् उदाहृतम् तस्य ऐतिहासिकगुरुत्वं विद्यते।

(ii) काशिकायाम् कार्त्तिकस्य पूर्णस्वरूपं प्राप्तम् अभवत्।

(iii) काशिकावृत्तेः मुख्यः उद्देश्यः - प्राणिनेः प्रक्रियायाः सिद्धिः।

(iv) पाणिनेः 3981 सूत्रस्य उपरि काशिकावृत्तिः रचिता।

(v) काशिकायाः गुरुत्वप्रसङ्गे उक्तम् —

''इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतसूत्रार्था।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम।।''

सारण्या अधस्तात् काशिकायाः उपरि रचिताः टीकाः प्रदीयन्ते —

टीकाकाराः	टीकानां नामानि	कालः
जिनेन्द्रवुद्धिः	काशिकाविवरणपञ्जिका	1090 वि.पू.
इन्दुमित्रः	अनुन्यासः	1150 वि.पू.
अज्ञातः टीकाकारः	महान्यासः	1215 वि.पू.
विद्यासागरमुनिः	प्रक्रियामञ्जरी	1115 वि.पू.
हरदत्तमिश्रः	पदमञ्जरी	1115 वि.पू.
रामदेवमिश्रः	वृत्तिप्रदीपः	1115 वि.पू.
अज्ञातटीकाकारः	वृत्तिरत्नः	-
अज्ञातटीकाकारः	चिकित्सा	-

5.1.6

भट्टोजिदीक्षितः

वैयाकरणः सिद्धान्तकौमुदीकारः श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः महाराष्ट्रीयः ब्राह्मणः आसीत्। तस्य विद्यावृत्तिस्थलः काशीधामः। सः व्याकरणे, वेदान्ते, मीमांसादर्शने, धर्मशास्त्रे प्रभृतिषु विषयेषु निष्णातः आसीत्। तस्य विषये भूषणसारे उक्तम् —

''वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नवीनर्त्ति सदा मुदा।

भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये।।''

व्यक्तिगतःपरिचयः - तस्य पितुः नाम लक्षीधरः, भ्रातुः नाम रङ्गोजीभट्टः। तस्य गुरोः नाम - शेषकृष्णः।

लक्षीधरः

भट्टोजिदीक्षितः (पुत्रः) — रङ्गोजिभट्टः (पुत्रः)

वीरेश्वरः (पुत्रः) — कौण्डभट्टः (पुत्रः)

हरिदीक्षितः (पुत्रः)

तस्य समयकालः सप्तदशशतकस्य प्रथमार्द्धः।

तस्य कृतिः

(क) व्याकरणसम्बन्धी – (i)) शब्दकौस्तुभः (ii) वैयाकरणसिद्धान्त कौमुदी (iii) प्रौढमनोरमा (iv) वैयाकरणभूषणकारिका

(ख) धर्मशास्त्रसम्पर्कितग्रन्था – (i) त्रिस्थलीसेतुः (ii) तिथिनिर्णयः (iii) प्रवरनिर्णयः (iv) चतुर्विंशतितमव्याख्या

(ग) वेदान्तविषयकग्रन्थः – तत्त्वकौस्तुभः।

5.1.7 नागेश-भट्टः

नागेशस्य जन्म – महाराष्ट्रस्य 'काले' वंशे।

समयकालः – 1706 ख्रिस्टाब्दः (अष्टादश-शतकस्य प्रथमार्धः)

पिता – शिवभट्टः

माता – सती-देवी

अपरं नाम – नागोजि-भट्टः

गुरोः नाम – हरिदीक्षितः

नागेशस्य कृतिः – सः धर्म-दर्शन-व्याकरण-काव्यशास्त्रेषु पारदर्शी आसीत्। रसगङ्गाधरस्य गुरुमर्मप्रकाशटीका, काव्यप्रकाशस्य 'प्रदीपोद्दोतटीका', महाभाष्यस्य 'प्रदीपोद्दोतटीका, कुवलयानन्दस्य'अलंकारसुधाटीका', प्रकाशटीका, 'वसतरङ्गिणी' इत्यस्य टीका।

अपि नागेशस्य बहवः ग्रन्थाः विराजन्ते – परमलघुमञ्जुषा, परमार्थसारविवरणम्, परिभाषेन्दुशेखरः, प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः, बृहच्छब्देनुशेखरः, बृहन्मञ्जुषा, लघुमञ्जुषा, लघुशब्देन्दुशेखरः, वृत्तिसंग्रहः, वेदान्तसूत्रवृत्तिः, सांख्यसूत्रवृत्तिः, योगसूत्रवृत्तिः प्रभृतयः।

नागेशभट्टः निःसन्तानः आसीत्। तेन उक्तम् – तस्य पुत्रः - लघुशब्देन्दुशेखरः, दुहिता च मञ्जूषा। तथाहि उच्यते —

शब्देन्दुशेखरः पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका।

स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पिता मया।।

5.1.8 जैनेन्द्र-व्याकरणम्

अपाणिनीयव्याकरणेषु अन्यतमं व्याकरणम् - जैनेन्द्रव्याकरणम्

रचयिता – पूज्यपादः देवनन्दी जिनेन्द्रबुद्धिः वा। स दिगम्बरसम्प्रदायस्य जैनाचार्यः आसीत्।

समयकाल: – पञ्चम-शताब्दी

अध्यायसंख्या – पञ्च (5)

पादसंख्या – विंशति: (20)

सूत्रसंख्या – प्राय: 3000

गुणनन्दिकृतस्य जैनेन्द्र-व्याकरणस्य परिवर्धितं रूपमस्ति - 'शब्दार्णव:'। जैनेन्द्र-व्याकरणस्य उपरि 'शब्दार्णवचन्द्रिका' इति वृत्ति: रचिता।

5.1.9 कैयट:

कैयटेन पतञ्जलिमुनिना प्रणीते महाभाष्ये प्रदीपनाम्नी एका महत्वपूर्णा टीका लिखितास्ति। महाभाष्यस्योपलब्धासु टीकासु इयमेव टीका सर्वातिशयिनी विद्वत्समाहृता चास्ति। कैयटकृतस्य महाभाष्यप्रदीपस्य प्रत्यध्यायसमाप्तौ या पुष्पिका उपलभ्यते, तया ज्ञायते यत् कैयटस्य पितुनमि जैयट उपाध्याय इत्यासीत्। यथा - इत्युपाध्यायजैयंटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे इत्यादि।

उद्योतकरस्य उद्धरणं चन्द्रसागरसुरिणा हैमवृहद्वृत्तौ आनन्दवोधिनीटीकायामुद्धृतमस्ति। उद्योतकर: कैयटस्य शिष्य आसीत्, उद्योतकरोऽयं न्यायवार्तिकनिर्मातुरुद्योतकराद्भिन्न: प्रतीयते। कैयटेन आनन्दवर्द्धनाचार्यकृतस्य देवीशतकस्य टीका कृतास्ति तत्र कैयटस्य पितुनमि चन्द्रादित्य इत्यस्ति निर्दिष्टम्। अतोऽयं कैयट: प्रदीपकर्तु: कैयटाद्भिन्न: प्रतीयते। यद्यपि कैयट: स्वजन्मना कतमं देशमलङ्कृतवानिति स्पष्टं न प्रतीयते, अथापि सम्मट: रुद्रट: उद्भटेत्यादि नाम साहश्यात् कैयटोऽपि काश्मीर वास्तव्य इत्यनुमियते श्रुयते-एकदा कैयट: पाजामानामकमधोवस्त्रं परिधाय काश्या: पण्डितसमायामुपस्थित:, परं न केनापि तस्मिन् ध्यानं प्रदत्तम्, परन्तु तत्र प्रस्तुते शास्त्रीयत_____ववेशेषे यदा कैयटेन साधु समाधानं कृतं तदा पण्डितमण्-डली चकिता जाता। तस्य महत्सम्मानमजायत अतोऽपि कैयट: काश्मीरवासी प्रतीयते।

1-2-64 सूत्रमहाभाष्यवाक्यस्य **'बृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे च्छिन्नेऽपि न नश्यति'** इत्यस्य व्याख्याने कैयटो लिखति यत् **'यथा वृक्षोपार द्राक्षादिलता'**। अनेन दृष्टान्तेनापि कैयट: काश्मीरदेशज: प्रतीयते। मैत्रेयरक्षित: तन्त्रप्रदीपे एवं कैयटं स्मरति-कैयटस्तु कार्तिक्या: प्रभृतीति भाष्यकारवचनात् एवंविधविषये पञ्चमीभवतीति सन्यते। अत: कैयटस्य समय एकादशशताब्दया उत्तरार्द्ध निश्चित: विद्वद्भि:। कैयटो भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयमाश्रित्य भाष्यप्रदीपं रचितवान् तथा चोक्तम् तेन स्वयमेव **'तथापि हरिवद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना।'**

प्रदीपपर्यालोचनया कैयटस्य प्रौढं पान्डित्यं प्रतीयते। साम्प्रतं महाभाष्यग्रन्थिमेदनसमर्थो भाष्यप्रदीप एवास्ति। एनमन्तरा महाभाष्यार्थः सम्यग्ज्ञातुं न शक्यते। अतो वैयाकरणनिकाये कैयटकृतभाष्यप्रदीपस्य महत्वपूर्णं स्थानमस्ति, यदि कैयटकृतं व्याख्यानं नाभविष्यत् तर्हि अस्मादृशां कृते महादुर्बोधमेधाभविष्यन्महाभाष्यम्। यदा महाभाष्यस्य विषमपङ्क्तीनां रहस्यं नावगतं तदा पण्डितैः तच्चतुर्दिक्षु गोलाकराः कुण्डलनाः कृताः ताश्च शताब्दीपर्यन्तं तथैव स्थिताः। तासां रहस्यं तदा समुद्घाटितं यदा कैयटेन महाभाष्ये प्रदीपाख्यां व्याख्यां विधाय तद्दुर्बोधता ध्वस्तीकृता। तदानीं महाभाष्याध्ययनदुर्दशां व्यञ्जयता श्रीहर्षेण स्वकीये नैषधीयचरिते महाभाष्ये कुण्डलनाविधानमेव चार्चतमस्ति —

फणिभाषितभाष्यफक्कका विषमा काण्डनामवपिता।

एवं कैयटसमो महाभाष्यस्य मर्मवेत्ता नान्यो वैयाकरणः प्रतीयते। महाभाष्यप्रदीपो नितान्तप्रौढो ग्रन्थः। एतत्साहाय्यमन्तरा महाभाष्यस्य वास्वविकं रहस्यं स्फुटीकर्तुमशक्यमस्ति। काश्मीरीय वैवाकरणविदुषां वैदुष्यं प्रदीपमाध्यमेनास्माकं समक्षे प्रतिफलितमस्ति। कैयटात् पूर्वं यैराचार्यैः महाभाष्यं व्याख्यातं तत्सर्वं संगृह्य कैयटेन नैजः प्रदीपः प्रदर्शितः। श्रूयते कैयटात्पूर्वं भाष्ये स्थले स्थले कुण्डलाना कृतासीत्, परं कैयटः स्वप्रौढपाण्डित्येन तत्र तत्र भाष्यं संयोज्य कुण्डलना दूरीकृता। महाभाष्यप्रदीपस्य महत्त्वादेव अनेके वैयाकरणा अत्र व्याख्यां कर्तुं प्रवृत्ताः। तेषु नागेशभट्टः प्रमुखः। अनेन महाभाष्यप्रदीपे उद्योतनाम्नी व्याख्या कृता, या विवरणेति नाम्ना प्रसिद्धास्ति वैयाकरणनिकाये।

5.1.10 शाकटायन-व्याकरणम्

व्याकरणमिदं अपाणिनीयव्याकरणम्। इदं अन्यतमं व्याकरणम्।

रचयिता – अभिनवः शाकटायनः अर्वाचीन शाकटायनः वा। युधिष्ठिर मीमांसकस्य मतानुसारेण अस्य प्रकृतं नाम - पाल्यकीर्तिः।

समयकालः – नवम-शताब्दी।

अध्यायसंख्या – शाकटायनस्य शब्दानुसाशनस्य चत्वारः अध्यायाः प्राप्यते।

पादसंख्या – षोडश (16)।

सूत्रसंख्या – 3000 इत्यस्य अधिकम्।

शाकटायन: तस्य ग्रन्थस्य उपरि एकां वृत्तिं विरचितवान्। तस्या: नाम अमोघवृत्ति:।

शाकटायन-न्यास: प्रभाचन्द्रेण विरचित: (एकादश-शताब्दी)

शाकटायन-व्याकरणस्य उपरि अभयाचन्द्रसूरे: 'प्रक्रिया-संग्रह:' रचित:।

5.1.11 हेमचन्द्रसूरि:

संस्कृतवैयाकरणेषु अन्यतम: हि हेमचन्द्रसूरि:। स जैनाचार्य: आसीत्। ड: वेलभलकारस्य मतानुसारेमहेमचन्द्रसूरि: आमेदावाद-मण्डलस्य 'धन्धुक' नाम्नि स्थाने अजायत्।

समयकाल: – 1088/1089 ख्रिष्टाब्द:

अन्यतमाकृति: हैमव्याकरणम्। अस्य अपरं नाम सिद्धहेमचन्द्राभिधस्वोपज्ञशब्दानुसाशनम्। संक्षेपेण - ''सिद्धहेमशब्दानुशासनम्।''

अस्य व्याकरणस्य अध्यायसंख्या – अष्टौ (8)

प्रथमत: सप्तमाध्यायपर्यन्तं संस्कृतभाषाया: सूत्राणि प्राप्यन्ते। अष्टमे अध्याये - प्रकृतभाषाया: सूत्राणि परिलक्ष्यन्ते।

सूत्रसंख्या – 4685 (3566+1119)

पादसंख्या – प्रत्येकेषु अध्यायेषु चत्वार: पादा: सन्ति।

हैमव्याकरणस्य उपरि द्वे वृत्ती स्त: - वृहद्वृत्ति:, लघुवृत्ति: च। अस्य हैमव्याकरणस्य उपरि पूर्णचन्द्रस्य 'तत्त्वप्रकाशिका' अन्यतमा हैमव्याकरणस्य प्राकृतांशस्य उपरि एका वृत्ति: रचिता। तस्या: नाम – 'प्रकाशिका'। अपि च उदयनचन्द्रस्य 'न्यास:' अन्यतम:

हेमचन्द्रस्य शब्दानुशासनस्य उपरि चरिता: टीका: –

(i) बृहद्वृत्तिढुण्ढिका

(ii) हैमलघुन्यास:। अस्य रचयिता – देवेन्द्रसूरि:।

(iii) शब्दामहार्णवन्यास:

अपि च अनेके ग्रन्था: विद्यन्ते –

(i) हैमलघुप्रक्रिया - अस्य रचनाकार: विनयविजयगणि:

(ii) हैमप्रकाश:

(iii) हैमकौमुदी प्रभृतय:

5.1.12 सारस्वत-व्याकरणम्

अपाणिनीय-व्याकरणेषु अन्यतमं व्याकरणं सारस्वत-व्याकरणम्।

रचयिता – अनुभूति: स्वरूपाचार्य:। युधिष्ठिर-मीमांसकनये सारस्वत-व्याकरणस्य रचयिता-नरेन्द्राचार्य:।

रचनाकाल: – त्रयोदश-शतक:।

अपरंनाम – सूत्रसप्तशती।

सूत्रसंख्या – 700 अथवा 1600। कुत्रापि परिलक्ष्यन्ते प्राय: 2000 सूत्राणि।

विषयवस्तु – अतिसाधारणतया संस्कृतभाषाशिक्षार्थं व्याकरणमिदं रचितम्। अत्र संज्ञा, सन्धि:, स्त्री-प्रत्यय:, कारक:, समास:, तद्धित:, आख्यातम्, कृत्-प्रत्यया: आलोचिता:।

अस्य व्याकरणस्य उपरि विभिन्ना: टीका:

(i) मण्डनाचार्यस्य - सारस्वतमण्डनम्

(ii) माधवस्य - माधवीटीका

(iii) सुवोधिनी - टीका

(iv) रामाश्रमस्य - सिद्धान्तचन्द्रिका

(v) वासुदेवस्य - सारस्वतक्रमकौमुदी

Previous Year's Questions

2018

1. अधस्तनीयानां युग्मानां समीचीनां तालिकां चिनुत ?

तालिका – १	तालिका - २
(a) पाणिनि:	(i) वृत्ति:
(b) कात्यायन:	(ii) सूत्रम्
(c) पतञ्जलि:	(iii) वार्तिकम्
(d) जयादित्य:	(iv) इष्टि:

A. (a) – (i) (b) – (ii), (c)- (iii) (d) – (iv)
B. (a) – (i) (b) – (iii) - (c) (ii) (d) iv)
C. (a) –(iii) (b) – (ii) (c) iv) (d) (i)
D. (a) (ii) (b) – (iii) (c) (iv) (d) – (i)

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	32	d	5.1

2019

1. 'इह पुष्पमितं याजयामः' – कस्य आचार्य्यस्य कालनिर्धारणाय विद्वद्भिः उपयुज्यते ?

   (a) पतञ्जलेः (b) कात्यायनस्य (c) पाणिनेः (d) भतृहरेः

2. अधोलिखितानां ग्रन्थानां रचनाकालदृष्ठ्या समुचितं क्रमं चिनुत -

   (a) काशिश, वाक्यपदीयम् सारास्वत्-व्याकरणम् प्रदीपः

   (b) वाक्यपदीयम्, काशिका, सारस्वत-व्याकरणम् प्रदीपः

   (c) वाक्यपदीयम्, काशिका, प्रदीपः, सारस्वत व्याकरणम्

   (d) वाक्यपदीपयम्, प्रदीपः काशिका सारस्वत व्याकरणम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	40	a	5.1.3
2	68	c	5.1

5.2. पाणिनीयशिक्षा

शिक्ष्+अ+टाप् – इति व्युत्पत्यानुसारेण शिक्षा शब्द जायते। ऋग्वेदस्य शिक्षाग्रन्थेषु पाणिनीयशिक्षा अन्यतमा। पाणिनीयशिक्षाया: रचयिता पिङ्गलाचार्य: पाणिनीयशिक्षाया: उपरि ग्रन्थकारस्य स्वस्य टाका 'शिक्षा-प्रकाश:' विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थे यष्टि: श्लोका: विद्यन्ते। इदानीं पाणिनीयशिक्षाया: विषयवस्तु अधस्तात् आलोच्यते —

1. ग्रन्थकारस्य अभिप्राय:

''अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयो:।।''

2. प्रयोजनम् –

''प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमवुद्धिभि:।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्।।''

3. वर्णसंख्या – ब्रह्मा उक्तवान् शम्भुनये वर्णा: त्रिषष्टि: चतु:षष्टिर्वा। तथाहि उच्यते —

''त्रिषष्टिश्चतु:षष्टिर्वा वर्णा शम्भुमते मता:।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता: स्वयम्भुवा।।''

4-5 वर्णनां संख्याविवेचनम् –

स्वरा: – 21 (अ, आ, आ, इ, ई, ई, उ, ऊ, उ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, ओ, औ, औ)

स्पर्शवर्णा: – 25 ('क' वर्णत: म-वर्णपर्यन्तम्)

यादयवर्णा: – 8 (य, र, ल, व, श, य, स, ह)

यमवर्णा: – 4

''स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां षष्णविंशति:

यादयश्च स्मृता ह्यष्ठौ चत्वारश्च यमा: स्मृता:।।''

''अनुस्वारो विसर्गश्च x क ∪ ∩ पौ चापि पराश्रितौ।

दु:स्पष्टश्चेति विज्ञेयो लृकार: प्लुत एव च।।''

6. वर्णोच्चारणो-विधि:

आत्मा
↓
वुद्धि:
↓
मन:
↓
कायाग्नि:
↓
मारुतं प्रेरयति
↓
वर्ण: (उच्चारित)

''आत्मा वुद्ध्या समेत्यार्थन्मनो युङ्क्ते विबक्षया।

मन: कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।।''

7-8 प्राणोत्पादिता: स्वरा:

स्वरा:	समय:	छन्द:	उत्पत्तिस्थल:
नादस्वर:	प्रातकालीन:	गायत्री	वक्षे
मध्यमस्वर:	माध्यन्दिनकालीन:	त्रिष्टुप्	कण्ठे
तारस्वर:	तृतीयप्रहरकालीन:	जगती	मुर्ध्नि

तथाहि उच्यते पाणिनीयशिक्षायाम् —

''मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्।

प्रात: सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्।।

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जगतानुगम्।।''

9-10 व्यक्तवाच: स्वरूपं भेदाश्च

वर्णसमूह: पञ्चविध: – स्वरगत:, कालगत:, स्थानगत:, यत्नगत: अनुप्रदानगतश्च।

''सोदीर्णो मूध्न्यवहतो वक्त्रमापद्य मारुत:।

वर्णाञ् जनयते तेषां विभाग: पञ्चधा स्मृता:।।

स्वरत: कालत: स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानत:

इति वर्णविद: प्रान्थर्निपुणं तन्निवोधत।।''

11-12 स्वरविभाग:

स्वर: प्रधानत: त्रिविध: - उदात्त:, अनुदात्त: स्वरितश्च, कालभेदात् - ह्रस्व:, दीर्घ:, प्लुत: च।

उदात्ते - निषाद-गान्धरौ

अनुदात्ते - ऋषभ-धैवतौ

स्वरिते - षड्ज-मध्यम-पञ्चमा:।

उदात्ताश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय:।

ह्रस्वोदीर्घ: प्लुत इति कालतो नियमा अचि।।

उदात्ते निषाद गान्धरावानुदात्त ऋषभधैवतौ।

स्वरितप्रभवा ह्येतो षड्जमध्यमपञ्चमा:।।

13. वर्ण-स्थानानि

''अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठः शिरस्तया

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च।।''

14. अष्टविधः गतिः ऊष्मावर्णानाम्

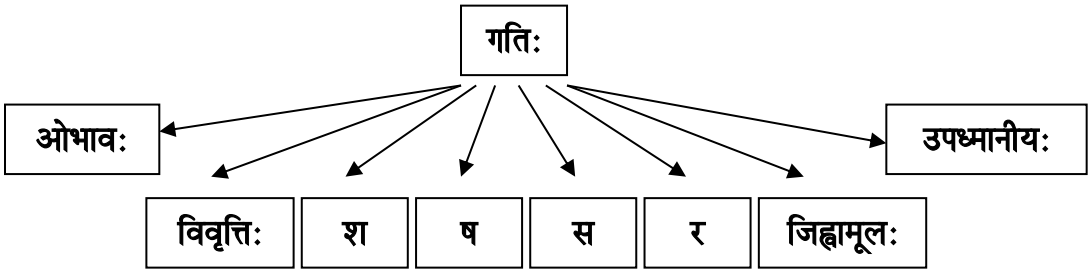

15. ओभावस्यरूपद्वयम्

''यद्योभावप्रसन्धनमुकारादिपरं पदम्।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः।।''

16. उच्चारणस्थितिः हकारस्य

''हकारं पञ्चमैयुक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्।।''

17-18. वर्णस्य उच्चारणस्थानम्

अ, ह — कण्ठ्यवर्णाः

इ, च, छ, ज, झ, ञ, श — तालव्यवर्णाः

उ, प, फ, व, भ, म — ओष्ठ्यवर्णाः

ऋ, ट, ठ, ड, ढ, ण, र, ष — मूर्धण्यवर्णाः

लॅ, त, थ, द, ध, न, ल, स — दन्त्यवर्णाः

जिह्वामूलीयवर्णः — क, ख, ग, घ, ङ

दन्त्योष्ठ्यवर्णः — व

कण्ठ्यतालव्यवर्णः — ए, ऐ

कण्ठ्योष्ठ्यवर्णः — ओ, औ

19. एकारादीनां ध्वनिनां मात्रा

ए, ओ — अर्धमात्रा
ऐ, औ — एकमात्रा
} एतेषां स्वरः भवति विवृतसंवृतम्

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यास्यह्येकारौकारयोर्भवेत्।

ऐकारौकारयोर्मात्रा तयोविवृतसंवृतम्।

20. अभ्यन्तरप्रयत्नाः वर्णनाम्

संवृतम् – एकमात्रा (घोषवर्णाः)

विवृतम् – द्विमात्रा (अघोषवर्णाः)

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्

घोषा वा संवृताः संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः।

21. स्वराणाम् आभ्यन्तरप्रयत्नाः

स्वराणमूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्।

तेभ्येऽपि विवृतावेभौ ताभ्यामैचौ तथैव च।

22. आश्रयस्थानभागी वर्णः

अर्थात् अयोगवाहाः वर्णाः - अनुस्वारः विसर्गश्च। अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः।।

23. अलावुवीणानिर्घोषा:वर्णा:

भवन्ति दण्डमूलीयस्वरवर्णात् परस्थित: अनुस्वार:।

''अलावुवीणानिर्घोषा दन्तमूला दन्तमूल्य: स्वराननु।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रो: शषसेषु च।।''

24. ओकार-वकारयो: उच्चारणप्रक्रिया

''अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वारे।

द्विरोष्टौ तु विगृह्णीयाद यत्रौकारवकारयो:।''

25. पाणिनीयशिक्षानुसारेण वर्णप्रयोगविधि:

''व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीड़येत्।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत्।।''

26-27. रङ्गवर्ण:

अनुनासिकवर्णा: भवन्ति रङ्गवर्णा:। तथाहि उच्यते —

''यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते।

एवं रङ्गा: प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम्

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत्।।

28-29. द्विमात्रिकता रङ्गवर्णानाम्

वक्षोजातवर्ण: – एकमात्रा।

मस्तकजातवर्ण: – अर्धमात्रा।

नासिक्यवर्ण: – अर्धमात्रा।

अनुनासिकवर्ण – द्विमात्रा।

हृदये चैकमात्रस्तुअर्धमात्रस्तु मूर्धनि

नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रा

हृदयादुत्कारे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरण्।

मार्दवं द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम्।।

30. कम्पस्वरोच्चारणम्

मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत्।

स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्।।

31. वर्णज्ञानस्य फलम्

''एवं वर्णा: प्रयोक्तव्या न व्यक्ता न च पीड़िता:।

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते।।''

32. अधमपाठका:

पाणिनीयशिक्षानुसारेण अधमपतिका: षट्।

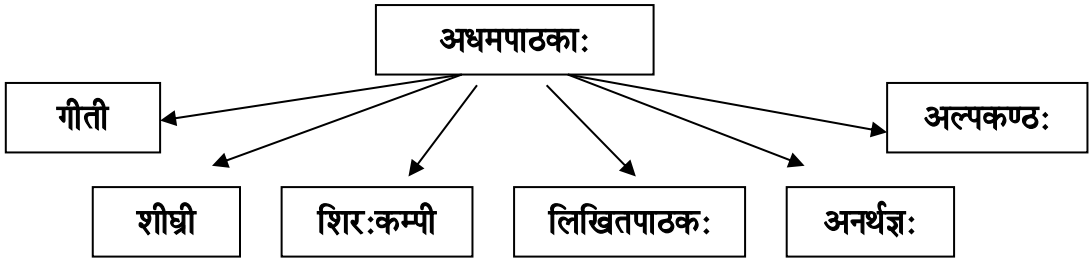

33. उत्तमपाठका: एतेषां संख्या - षट्

माधुर्यमक्षरव्यक्तिर पदच्छेदस्तु सुस्वर:

धैर्यं लयसमर्थं च षड़ेते पाठका गुणा:।

34-35. पाठकस्य अष्टादश दोषा:

शङ्कितं भीतम् उद्घुष्टम् अव्यक्तम् अनुनासिकम्

काकस्वरं शिरोगतं तथा स्थानविवर्जितम्

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं

निष्पीड़ितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्नदीनं न तु सानुनास्यम्

36-37. स्वरोच्चारणविधि:

प्रात: — शार्दूलस्य गर्जनवत्

मध्यभागे — चक्राह्व-संकूजितवत्

तृतीयसवने — मयूरहंसान्यभृतस्वरण्यां तुल्येन।

प्रात: पठेन्नित्यम् उर:स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन। मध्यन्दिने कष्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन। तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् मयूर हंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिर:स्थितेन।।

38. आभ्यन्तरप्रयत्ना:

अस्पृष्टा — स्वरवर्णा:।

ईषत्स्पृष्टा: — य, व, र, ल, श, ष, स, ह।

स्पृष्टवर्णा: — कवर्णत: सवर्णपर्यन्तम्।

अचोऽस्पृष्टा यनस्त्वीयन्नेमस्पृष्टा: शन: स्मृता: ।

शेषा: स्पृष्टा हल: प्रोक्ता निवोधानुप्रदानत:।

39-40. बाह्यप्रयत्ना:

ञमोऽनुनासिका नह्रो नादिनो हझष: स्मृता:

ईषन्नादा यनो जश्च श्वासिनस्तु सफादय:

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैत्य प्रचक्षते।

दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि।।'

41-42. वेदपुरुषस्य वर्णना

अस्य अङ्गानि अधस्तात् प्रदीयन्ते —

पाद: — छन्द:

हस्त: — कल्प:

चक्षु: — ज्योतिष:

श्रोत्रम् — निरुक्तम्

घ्राणम् — शिक्षा

मुखम् — व्याकरणम्

छन्द: पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रम् उच्यते

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।

43-44. अङ्गुल्यानुसारेण उदात्तादि स्वरप्रक्रिया

तर्जनी — उदात्त:

मध्यमा — प्रचय:

कनिष्ठा — निहत:

अनामिका — स्वरित:

''उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव।।''

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम्

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम्।।

45-47. नवपद्यशय्या तस्या: उदाहरणानि –

प्रस्वर: नवविध: – 1) अन्तोदात्त: 2) आद्युदात्त: 3) उदात्त: 4) अनुदात्त: 5) नीचस्वरित: 6) मध्योदात्त: 7) स्वरित: 8) द्वि-उदात्त: 9) त्रि-उदात्त:

प्रस्वरा:	**उदाहरणानि**
अन्तोदात्त:	अग्नि:
आद्युदात्त:	सोम:
उदात्त:	प्र
अनुदात्त:	व:
नीचस्वरित:	वीर्यम्
मध्योदात्त:	हविषाम्
स्वरित:	स्वर्
द्वि-उदात्त:	वृहस्पति:
त्रि-उदात्त:	इन्द्रवृहस्पती

48. उदात्तादीनां उत्पत्तिस्थल:

स्वरा:	उत्पत्तिस्थल:
अनुदात्त	वक्ष:स्थले
उदात्त:	मस्तके
प्रचय:	सर्वत्र

तथाहि उच्यते –

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृत:।

स्वरित: कर्णमूलीय: सर्वास्ये प्रचय: स्मृत:।।

49. वर्ण-मात्रा विवेचनम्

नकुल: — अर्धमात्रा

चाष: — एकमात्रा

वायस: — द्विमात्रा

शिखी — त्रिमात्रा

''चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायस:

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्।।''

50. मन्त्रस्य दुष्टप्रयोग:

''कुतीर्थादगतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात्।।''

51. कीदृशः मन्त्रपाठात् ब्रह्मप्राप्तिः

''सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम्

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते।।''

52. स्वरस्य गुरुत्वम्

''मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रोयजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।।''

53. अशुद्धमन्त्रपाठाद् विनाशः

''अवाक्षरम् अनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीड़ितम्

अक्षरशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके।।''

54. मन्त्रेषु हस्तसंचालनस्य अनिवार्यता

''हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिम् अधिगच्छति।।''

55. हस्तसञ्चालनस्य गुरुत्वम्

''हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते।।''

56. पाणिनीयशिक्षाया: उद्भव:

''शङ्कर: शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते

वाङ्मयेभ्य: समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थिति:।।''

57-59. पाणिनिं प्रति कृतज्ञता श्रद्धा च

''येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।

कृतस्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नम:।।''

येन धौता गिर: पुंसां विमलै: शब्दवारिभि:

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नम:

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नम:।।''

60. अस्य ग्रन्थस्य अध्यनफलम्

त्रिनयनमभिमुखनि:सृतामिमां

य इह पठेत् प्रखत: सदा द्विज:।

स भवति धनधान्य पशुपुत्रकीर्तिमान्

सुखमतुलं च समश्नुते दिवीति दिवीति।।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं लिखितसठिकः कः भवति ?

   (a) उततमः (b) उत्तमोत्तमः (c) अधमः (d) श्रेष्ठः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	29	c	5.2 (MueeskeÀ-32)

December - 2013

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं वर्णनाम् उच्चारणस्थानानि कति सन्ति ?

   (a) एकादश (b) दश (c) अष्टौ (d) द्वादश

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	30	c	5.2 (श्लोक- 17-18)

December - 2014

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं वेदस्य श्रोत्रम् अस्ति –

   (a) छन्दः (b) निरुक्तम् (c) शिक्षा (d) व्याकरणम्

2. रङ्गावर्णे कति मात्रा निर्दिष्टाः ?

   (a) एक मात्रा (b) द्वे मात्रे (c) तिस्रो मात्रा (d) बाह्वयौमात्राः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	16	b	5.2 (श्लोक- 41-42)
2	31	b	5.2 (श्लोक- 28-29)

December - 2015

1. पाणिनीयशिक्षायाम् कति श्लोका: सन्ति ?

   (a) चतुषष्टि: (b) त्रिषष्टि: (c) षष्ठि: (d) सप्तति:

2. शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्यात् यथोक्तं लोकवेदयो: इति पङ्क्ति: कुत्र ग्रन्थे उपलभ्यते ?

   (a) पाणिनीयशिक्षायाम् (b) अष्टाध्यायाम् (c) वाद्यपदीये (d) महाभाष्ये

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	15	c	5.2
2	33	a	5.2 (श्लोक- 1)

June - 2016

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं उदात्तोच्चारणकाले हस्त: कुत्र निधेय: ?

   (a) हृदि (b) कर्णमूले (c) सर्वास्ये (d) मूध्नि

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	60	d	5.2 (श्लोक- 48)

June - 2017

1. एषु पाठकगुणेषु कः गण्यते ?

   (a) अक्षरव्यक्तिः (b) गीती (c) लिखितपाठकः (d) शीघ्री

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	23	a	5.2 (श्लोक- 33)

June - 2018

1. पाणिनीनाशक रूपानं स्वावाणां संख्या का ?

(a) विंशतिः (b) एकविंशतिः (c) अष्टादश (d) पञ्चविंशतिः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	40	b	5.2 (श्लोक- 4-5)

December - 2019

1. पाणिनीयशिक्षानुसारं शम्भुमते मता: वर्णा: सन्ति –

   (i) 61 (ii) 62 (iii) 63 (iv) 64

   अधोलिखितेषु समुचितं विकल्पं चिनुत –

   (a) (i) एवं (ii) (b) (ii) एवं (iii) (c) (iii) एवं (iv) (d) (i) एवं (iv)

2. पाणिनीयशिक्षानुसारं लृकारस्य भेदा: सम्भवति -

   (a) ह्रस्वदीर्घौ (b) दीर्घप्लुतौ (c) ह्रस्वप्लुतौ (d) ह्रस्वदीर्घप्लुता:

3. 'आत्मा बुद्ध्या समत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मन: कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्'

   उपर्युक्तेन श्लोकेन उपदिश्यते -

   (a) वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया (b) वर्णानां स्थानम् (c) वर्णानां प्रयत्न: (d) वर्णानां उच्चारणकाल:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	64	c	5.2
2	55	c	5.2 (श्लोक- 11-12)
3	43	a	5.2 (श्लोक- 6)

5.3. भाषाविज्ञानम् –

5.3.1. भाषाया: परिभाषा –

वैचारिकादान प्रदानपद्धति: सम्भाषणपद्धति: वा भाषा इति अभिधीयते। विद्वद्भि: विचारकैश्च भाषां परिभाषाया: सीमनि आवद्धं प्रयास: कृतोऽस्ति। भाषाया: परिभाषा प्रसङ्गे स्वेदशिकवैदेशिकविद्वद्वर्गस्य मतानि भवन्ति –

1. भाषाया: स्वरूपं निरूपयता अत्र विद्वद्वरेण **डॉ. कपिलदेव - द्विवेदि** महोदयेनाभिहितम् –

''स्फुटवाक्करणोपात्तो, भावाभिव्यक्तिसाधक:।

संकेतितो ध्वनिव्रात:, सा भाषेत्युच्यते वुधै:।।''

2. दर्शनशास्त्रविशारद: भाषाविज्ञानवेत्ता च **प्लेटोमहोदय:** स्वकीयं भाषाविषयकं विचारं प्रकटयन् आह -

''उच्चारणावयवेभ्य: नि:सृत: ध्वन्यात्मक-विचार: एव भाषाऽस्ति।''

अर्थात् विचार: आत्मन: मूकमथवा ध्वनिरहितं सम्भाषणमास्ते, परन्तु तदेव यदा ध्वन्यात्मकं भूत्वा मनुष्यस्य ओष्ठेषु आगच्छति, तत्तदानीं भाषासंज्ञाया विभूष्यते।

3. **हेनरी-स्वीट** (Hennery Sweet) शब्देषु भाषाया: परिभाषा प्रसङ्गे आह –

''Language may be defined as the expression of thought by means of speech sound.'' (Hennery Sweet)

अर्थात् ध्वन्यात्मकै: शब्दै:-विचारप्रकटीकरणमेव भाषाऽस्ति।

4. **वेन्द्रेज: –** भाषा एकप्रकारस्य चिह्नमस्ति। चिह्नस्य आशय: तत् प्रतीकैरस्ति, येषां साहाय्येन मनुष्य: स्वविचारान् अन्येषु प्रकटयति। एतानि प्रतीकानि अनेकधानि सन्ति यथा – नेत्र-ग्राह्यानि, श्रोत्र - ग्राह्यानि, स्पर्श - ग्राह्यानि च। श्रोत्र - ग्राह्यानेन श्रेष्ठ प्रतीकानि सन्ति।

5. भाषाया: परिभाषा प्रसङ्गे **ब्लाक-ट्रेगर** (Block & G. L. Trager) महोदयौ स्वकीये ग्रन्थे लिखत:

''A language is a system of arbitrary vocal symbols by means of which a social group co-operates.''

अर्थात् भाषा यादृच्छिक वाचिकध्वनिसंकेतस्य सा पद्धतिरस्ति यन्माध्यमेन सामाजिका: मानवा: परस्परं व्यवहारन्ति विचारणीयविषया: अधोलिखता: सन्ति –

i) भाषा तु एका पद्धतिरस्ति।

ii) वाचिक-ध्वनि-संकेत एव भाषा अस्ति।

iii) भाषायां यादृच्छिक-संकेतस्य समावेशो भवति।

iv) भाषायां संकेतात्मिका अस्ति।

6. **गार्डिनार:** महोदय: स्वकीय भाषाग्रन्थे भाषाया: परिभाषाप्रसङ्गे आह -

विचाराभिव्यक्ते येषां व्यक्तानां तथा सुस्पष्ट - ध्वनिसंकेतानां व्यवहार: क्रियते। तान् 'भाषा' इति कथयन्ति।

7. भाषाया: स्वरूपं निरूपतया लब्धप्रतिष्ठवैज्ञानिकेन **भोलानाथतिवारी** महाभागेनभिहितम् –

ऐतिहासिक तुलनात्मकध्ययन-माध्यमेन भाषाणां प्रकृते: विकासपरम्पराया:, भाषयिक-संरचनायाशच-विधिपूर्वकं विशिष्टाध्ययनं सिद्धान्तनिर्धारणं च भाषाविज्ञानम् इत्युच्यते।

8. **क्रोचे** महोदयेन उक्तम् - भाषां तां स्पष्टां सीमितां सुगठितां ध्वनिं कथयन्ति:, या अभिव्यञ्जनाया: हेतुन निर्धारयति।

9. लब्धप्रतिष्ठवैज्ञानिकस्य **समीरमहोदयस्य** भाषाया: परिभाषा प्रसङ्गे वक्तव्यमस्ति यत् –

Language is a purely human and noninstinctive method of communicating Ideas, emotions and desires by means of voluntarily produced symbols.

10. **डॉ: मङ्गलदेवशास्त्री** आह - भाषा मनुष्यानां सा चेष्टा व्यापार: कथ्यते यथा मनुष्या: स्वोच्चरणोपयोगिशरीरावयवै: उच्चरित वर्णात्मिकाभिव्यक्त शब्दमाध्यमेन स्वविचारान् प्रकटयन्ति।

11. **डॉ बाबुराम सक्सेना** महोदयेन उक्तम् - यैः ध्वनिचिह्नैःमनुष्यो विचारविनिमयं करोति तदैव भाषा-मिति कथयन्ति।

12. भाषाविज्ञानविषये **डॉ. श्यामसुन्दरदास** महोदयेन उक्तम् यत् मनुष्य मनुष्यन्मध्ये वस्तुनां विषये स्व इच्छायाः मतेश्चदानां प्रदानकरणार्थां व्यक्तध्वनिसंकेतानां यद्व्यवहारो भवति, स भाषा।

13. महर्षिणा महाभाष्यकारेण **पतञ्जलिनाऽपि** उक्तं -

''व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्त वाचः''।

14. **एनसाइक्लोपीडिया ब्रिटेनिका** -

समान्यरूपेण भाषा सा मन्यते यस्याः माध्यमेन स्वोच्चरणोपयोगिशरीरावयवैः उच्चरति वर्णात्मकाभिव्यक्त शब्दमाध्यमेन स्वविचारान् प्रकटयन्ति।

15. **महर्षिः पाणिनिः** स्वकीये पाणिनीयशिक्षाग्रन्थे भाषाविषये लिखति यत् –

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्, मनो युङ्क्ते विवक्षया।

मनः कायाग्निमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम्।।

स्वरतः कालतः स्थानात्, प्रयत्नानुप्रदानतः।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तान्निबोधतः।।

5.3.2. भाषाणां वर्गीकरणम्

वर्तमानकाले विश्वेऽस्मिन त्रिसहस्राधिकः (3000) भाषाः पचलिताः भवन्ति। भाषाविदभिः एताषां सर्वासां भाषाणां द्विधा वर्गीकरणं कृतमस्ति। —

1. आकृतिमूलकं (रूपात्मकम्) वर्गीकरणम्।

2. पारिवारिकं वर्गीकरणम्।

5.3.2.1 आकृतिमूलकं वर्गीकरणम् –

आकृतिमूलकं वर्गीकरणस्य आधार: सम्बन्धतत्त्वमस्ति। प्रो. देवेन्द्रनाथशर्मा महाभागेन आकृतिमूलकं वर्गीकरणमेव रूपात्मकं वर्गीकरणमिति स्वीकृतम्। अस्मिन् वर्गीकरणे वाक्यानां पदानाञ्च अध्ययनं क्रियते। एतदनुसारेण अत्र वर्गद्वयम् उपलभ्यते यत् –

क) अयोगात्मिका: भाषा:।

ख) योगात्मिका: भाषा: च।

5.3.2.1.a अयोगात्मिका: भाषा:

अयोगात्मिका: भाषा: पुन: स्थानप्रधानेन, निपात प्रधानेन, स्वर प्रधानेन वा विभक्तं भवन्ति। स्थानप्रधानं भवति-चीनीभाषा, निपातप्रधानं भवति तिव्वतीय भाषा वर्मा भाषा च। स्वरप्रधानं भवति सुडानी भाषा।

5.3.2.1.b योगात्मिका: भाषा:

योगात्मिके भाषासंवर्गे पुनस्त्रिविधा: उपवर्गा: सन्ति –

1. अश्लिष्टा:, 2. श्लिष्टा:, 3. प्रश्लिष्टाश्च। तत्र अश्लिष्टा: योगात्मकभाषा: भवन्ति प्रत्ययप्रधानम्। श्लिष्टा: भवन्ति विभक्तिप्रधानम्। प्रश्लिष्टाश्च भवन्ति समासप्रधानम्।

1. अश्लिष्टयोगात्मकं पुन: चतुर्षु विभागेषु विभक्तमस्ति –

i) पूर्वयोगात्मकम् ii) मध्ययोगात्मकम् iii) अन्तयोगात्मकम् iv) पूर्वान्तयोगात्मकञ्च। तत्र

i) वान्तुपरिवारस्यान्तर्गत: काफिरी जुलु भाषाश्च भवन्ति अन्त:योगात्मकम्।

ii) मुन्डापरिवारस्यान्तर्गत सांताली भाषा भवति मध्ययोगात्मकम्।

iii) पुरात्-आल्ताइ-तुर्की-द्राविड्-भाषाश्च भवन्ति अन्त:योगात्मकम्।

iv) मफोर-मलय-भाषाश्च भवन्ति पूर्वान्तयोगात्मकम्।

2. शिष्टयोगात्मकं तु द्विविधं भवति –

अन्तर्मुखी श्लिष्टयोगात्मकं वहिर्मुखी शिष्टयोगात्मकं चेति। तत्र अन्तर्मुखीश्लिष्टयोगात्मकं पुन: द्विविधं भवति –

i) संयोगात्मकान्तर्मुखी श्लिष्टयोगात्मकम् – यथा आरवीभाषा।

ii) वियोगात्मकान्तर्मुखीश्लिष्टयोगात्मकम्, यथा - हिब्रुभाषा।

तत्र वहिर्मुखीश्लिष्टयोगात्मकं तु द्विविधं भवति –

i) संयोगात्मकवहिर्मुखी श्लिष्टभाषा, यथा - संस्कृतभाषा। उदा: - पठति।

ii) वियोगात्मकवहिर्मुखीश्लिष्टभाषा - यथा - हिन्दीभाषा।

3. प्रश्लिष्टयोगात्मकभाषायां द्विविध: विभाग: दृश्यते — i) पूर्णप्रश्लिष्टयोगात्मकम्, यथा - चेरोफीभाषा। ii) आंशिकप्रश्लिष्टयोगात्मकम्, यथा - बास्कभाषा।

आकृतिमूलकं वर्गीकरणं बहुविधमालोचितं विद्वद्भि:, यथा –

i) जगत: त्रिसहस्रभाषाणां त्रिषु चतुर्षु वा वर्गेषु समायोजनं समीचीनं नास्ति।

ii) अस्मिन् वर्गीकरणे भाषाणां रचना, प्राचीनता, भौगोलिकस्थित्यादिका: विषया: विवादस्पदा: सन्ति।

iii) वर्गीकरणेऽस्मिन् केवलं भाषाणां वाह्यपक्षमेव निरूपितमिति।

iv) आकृतिमूलकवर्गीकरणस्य व्यवहारीकि उपयोगिता नास्त्येव।

v) अस्य वर्गीकरणस्य कापि भाषा कस्यापि वर्गस्य प्रतिनिधि भाषा नास्ति।

vi) वर्गीकरणप्रक्रियायां काचन् असम्बद्धभाषाणाम् अपि एकस्मिन्नेव वर्गे सन्निवेश: प्राप्यते।

vii) एकस्य वर्गस्य भाषयिकलक्षणा: अन्तर्वर्गीया: भाषासु संक्रमिता: सन्ति।

viii) अनेन वर्गीकरणेन भाषाणां विकासक्रमो नहि जातुंशक्यते।

(क) इउरेशीयखण्ड:

1. भारोपीय - (भारत-इउरोपीय) परिवार:।

2. द्राविड़-परिवार:।

3. बुरुशस्की - परिवार:।

4. काकेशी - परिवार:।

5. युराल - अल्टाइ परिवार:।

6. चिनी-परिवार:।

7. जापानी-कोरियाइ-परिवार:।

8. अत्तुत्तरी- (हाइपरवरी) परिवार:।

9. बास्क-परिवार:।

10. सामी-हामी-परिवार:।

5.3.2.2.b आफ्रिका-खण्ड:

11. सुडानी-परिवार:।

12. बान्तु-परिवार:।

13. होतेन्तोत् - बुशमैनी-परिवार:।

5.3.2.2.c प्रशान्तमहासागरीय खण्ड:

14. मलय - पोलिनेशीयाइ-परिवार:।

15. पापुइ-परिवार:।

16. आष्ट्रेलियान - परिवार:।

17. दक्षिण पूर्व एशियाइ - परिवार:

5.3.2.2.d आमेरीका-खण्ड:

18. अमरीकी-परिवार:।

5.3.2.3 भाषापरिवाराणां सक्षिप्तसार: अधस्तात् आलोच्यते –

1. भारोपीय-परिवार:-

सर्वेषु भाषा परिवारेषु विज्ञानसम्मत: साहित्यिक: सांस्कृतिकश्च परिवारोऽस्ति भारोपीयभाषापरिवार:। अस्य परिवारस्य प्राचीनभाषा: सन्ति - संस्कृत:, पाली, प्राकृत:, अपभ्रंश:, जार्माण: प्रभृतय:। अपि च अस्य परिवारस्य काचित् आधुनिक भाषा: विद्यन्ते - अ्यङ्गल-भाषा, रूसी, स्पेनीय:, हिन्दी, माराठी प्रभृतय: अत्र उल्लेखनीयं यत् भारोपीयभाषा परिवारस्यवर्गद्वयम् अस्ति। तौ भवत: केन्तुम् वर्ग: शतम्-वर्गश्च। वर्गद्वयस्य विवरणम् अधस्तात् वर्णितमस्ति।

'केन्तुम्वर्गे' शतम् (100) कृते प्रयुक्तानि पदानि तत् सम्बन्धिनी भाषा च –

1. केन्तुम् - लैटिनभाषा

2. हेक्टोन - ग्रीकभाषा

3. केत - केल्टिकभाषा

4. कन्ध - तोखारीभाषा

5. केन्तो - इटालियान भाषा

6. केन्त - फ्रेञ्च भाषा

7. हुन्डर्ट - जर्मनभाषा

8. हुन्ड - गाथिकभाषा

9. हन्ड्रेड - अंग्रेजीभाषा।

शतम्-वर्गे प्रधानत: चतस्र: भाषा विद्यन्ते –

i) इन्दो-इरानीय

ii) आर्मेनीय

iii) आल्वानीय

iv) वाल्तोस्लाभिक:

'शतम्-वर्गे' शतम् (100) कृतेप्रयुक्तानि पदानि। तत् सम्बन्धिनी भाषा च –

1. शतम् - संस्कृतभाषा

2. ह (स) तम् - अवेस्ताभाषा

3. सत (सद) - फारसीभाषा

4. सौ - हिन्दीभाषा

5. स्तो - स्लाविक (रूसी) भाषा

6. जिम्तस - वाल्टिकभाषा

7. हिमतास - लिथुयानियनभाषा।

2. द्राविड़-परिवार:

दक्षिण-भारतस्य नर्मदा-गोदावरी-नदीत: कन्या-कुमारी पर्यन्तं विस्तृतं भवति द्राविड़भाषापरिवार:। अस्य परिवारस्य अपरं नाम अस्ति तामिलपरिवार:। द्राविड़भाषापरिवार: अश्लिष्ट-अन्तयोगात्मके विद्यते। परिवारेऽस्मिन् बह्व्य: भाषा: विराजन्ते। ता: भवन्ति तामिलभाषा, तेलेगुभाषा, कन्नड़भाषा, मालयालमभाषा, झोन्डीभाषा उलुभाषा, कोंगुभाषा, माल्टोभाषा प्रभृतय:। अपि च वालुचिस्तान् इति प्रदेशस्य 'ब्राहुइभाषा' द्राविड़भाषापरिवारस्यान्तर्गत: भाषा।

3. बुरुशस्की परिवार:

भारतवर्षस्य उत्तर-पश्चिमे चीन-तिव्वत-वर्मा - देशेषु व्याप्ता: भाषा: बुरुशस्कीभाषापरिवारस्य अन्तर्गत:।

(क) इउरेशीयखण्ड:

1. भारोपीय - (भारत-इउरोपीय) परिवार:।

2. द्राविड़-परिवार:।

3. बुरुशस्की - परिवार:।

4. काकेशी - परिवार:।

5. युराल - अल्टाइ परिवार:।

6. चिनी-परिवार:।

7. जापानी-कोरियाइ-परिवार:।

8. अत्तुत्तरी- (हाइपरवरी) परिवार:।

9. बास्क-परिवार:।

10. सामी-हामी-परिवार:।

5.3.2.2.b आफ्रिका-खण्ड:

11. सुडानी-परिवार:।

12. बान्तु-परिवार:।

13. होतेन्तोत् - बुशमैनी-परिवार:।

5.3.2.2.c प्रशान्तमहासागरीय खण्ड:

14. मलय - पोलिनेशीयाइ-परिवार:।

15. पापुइ-परिवार:।

16. आष्ट्रेलियान - परिवार:।

17. दक्षिण पूर्व एशियाइ - परिवार:

5.3.2.2.d आमेरीका-खण्ड:

18. अमरीकी-परिवार:।

5.3.2.3 भाषापरिवाराणां सक्षिप्तसार: अधस्तात् आलोच्यते –

1. भारोपीय-परिवार:-

सर्वेषु भाषा परिवारेषु विज्ञानसम्मत: साहित्यिक: सांस्कृतिकश्च परिवारोऽस्ति भारोपीयभाषापरिवार:। अस्य परिवारस्य प्राचीनभाषा: सन्ति - संस्कृत:, पाली, प्राकृत:, अपभ्रंश:, जार्माण: प्रभृतय:। अपि च अस्य परिवारस्य काचित् आधुनिक भाषा: विद्यन्ते - अ्यङ्गल-भाषा, रूसी, स्पेनीय:, हिन्दी, माराठी प्रभृतय: अत्र उल्लेखनीयं यत् भारोपीयभाषा परिवारस्यवर्गद्वयम् अस्ति। तौ भवत: केन्तुम् वर्ग: शतम्-वर्गश्च। वर्गद्वयस्य विवरणम् अधस्तात् वर्णितमस्ति।

'केन्तुम्वर्गे' शतम् (100) कृते प्रयुक्तानि पदानि तत् सम्बन्धिनी भाषा च –

1. केन्तुम् - लैटिनभाषा

2. हेक्टोन - ग्रीकभाषा

3. केत - केल्टिकभाषा

4. कन्ध - तोखारीभाषा

5. केन्तो - इटालियान भाषा

6. केन्त - फ्रेञ्च भाषा

7. हुन्डर्ट - जर्मनभाषा

8. हुन्ड - गाथिकभाषा

9. हन्ड्रेड - अंग्रेजीभाषा।

शतम्-वर्गे प्रधानत: चतस्र: भाषा विद्यन्ते –

i) इन्दो-इरानीय

ii) आर्मेनीय

iii) आल्वानीय

iv) वाल्तोस्लाभिक:

'शतम्-वर्गे' शतम् (100) कृतेप्रयुक्तानि पदानि। तत् सम्बन्धिनी भाषा च –

1. शतम् - संस्कृतभाषा

2. ह (स) तम् - अवेस्ताभाषा

3. सत (सद) - फारसीभाषा

4. सौ - हिन्दीभाषा

5. स्तो - स्लाविक (रूसी) भाषा

6. जिम्तस - वाल्टिकभाषा

7. हिमतास - लिथुयानियनभाषा।

2. द्राविड़-परिवार:

दक्षिण-भारतस्य नर्मदा-गोदावरी-नदीत: कन्या-कुमारी पर्यन्तं विस्तृतं भवति द्राविड़भाषापरिवार:। अस्य परिवारस्य अपरं नाम अस्ति तामिलपरिवार:। द्राविड़भाषापरिवार: अश्लिष्ट-अन्तयोगात्मके विद्यते। परिवारेऽस्मिन् बह्व्य: भाषा: विराजन्ते। ता: भवन्ति तामिलभाषा, तेलेगुभाषा, कन्नड़भाषा, मालयालमभाषा, झोन्डीभाषा उलुभाषा, कोंगुभाषा, माल्टोभाषा प्रभृतय:। अपि च वालुचिस्तान् इति प्रदेशस्य 'ब्राहुइभाषा' द्राविड़भाषापरिवारस्यान्तर्गत: भाषा।

3. बुरुशस्की परिवार:

भारतवर्षस्य उत्तर-पश्चिमे चीन-तिव्वत-वर्मा - देशेषु व्याप्ता: भाषा: बुरुशस्कीभाषापरिवारस्य अन्तर्गत:।

संज्ञा	स्पर्ष:					अन्त:स्थ:	उष्म:		स्वर:	
वर्ण:	क् च् ट् त् प्	ख् छ् ठ् थ् फ्	ग् ज् ड् द् व्	ङ् ञ् ण् न् म्	घ् झ् ढ् ध् भ्	य् व् र् ल्	श् ष् स्	ह्	अ इ उ ऋ लृ	ह्रस्व 'अ" वर्ण: उच्चारण: ऐ
बाह्यप्रयत्न:	अल्पप्राण: विवार: श्वास: घोष:	महाप्राण: विवार: श्वास: घोष:	अल्पप्राण: संवार: नाद: घोष:		महाप्राण: संवार: नाद: घोष:	अल्पप्राण:	महाप्राण:विवार: श्वास: अघोष:	महाप्राण: संवार: नाद: घोष:	उदात्त: अनुदात्त: स्वरित:	

5.3.3.3 (ग) करणम् –

करणं नाम तादृशानाम् इन्द्रियाणां संवर्गोऽस्ति, य: ध्वन्युच्चारणे भाषिकध्वनिनिष्पत्तौ वा सहायक: भवति। स्थान-करणयो: केवलं गत्यात्मकम् अन्तरमस्ति। यत: स्थानेषु कण्ठ-तालु-मूर्द्धादिषु स्थैर्यं भवति, किन्तु स्वरतन्त्रीजिग्वाऽधरोष्ठादिषु, करणेषु गत्यात्मकता भवति। अनया दृष्ट्या अधरोष्ठं, जिह्वां मृदुतालुं स्वरतन्त्रीम् च करणमित्यभिधानेन अभिधीयते ध्वनि-वैज्ञानिकै:।

5.3.4 ध्वने: भेदा:

ध्वनि: प्रधानत: द्विविध: - स्वर: व्यञ्जनश्च।

स्वरस्य विभागा:

i) संवृत: – इ, ई, उ, ऊ

ii) अर्धसंवृत: – ए, ओ

iii) अर्धविवृत: – ऐ, औ

iv) विवृत: – अ, आ

व्यञ्जनस्य भेदा: -

i) स्पर्शवर्णा: - क वर्ग:, च वर्ग:, ट वर्ग:, त वर्ग:, प वर्ग:

ii) स्पर्शसंघर्षी - च्, छ्, ज्, झ्।

iii) संघषी - श्, ष्, स्।

iv) पार्श्विक: - ल्।

v) लुण्ठित: - र्।

vi) उत्क्षिप्त: - ड्, ढ्।

vii) अर्धस्वर: - य्, व्।

viii) अनुनासिक: - ञ्, म्, ङ्, ण्, न्।

5.3.5 मानस्वर-विवेचनम् (Presentation of Cardinal Vowels)

प्रो. डेनियल-जॉन्स-महोदयेन 'मानस्वरस्य' कल्पना कृता। इमे स्वरा: कस्यापि भाषा-विशेषेण सम्बद्धा: न सन्ति:, अपितु काल्पनिका: सन्ति। अत एव इमे 'मानकस्वरा:' आदर्श-स्वरा: कथ्यन्ते भाषाविद्भि:। एतेषां

व्यवहारिक-उपयोगिता इयमस्ति यद् अनेन साहाय्येन कस्यापि भाषा-विशेषस्य स्वाराणाम् उच्चारण-प्रक्रियाया: सम्यक्-निर्धारणं कर्तुंशक्यते। पूर्णरूपेण कस्यामपि भाषायाम् इमे स्वरा: नोपलभ्यन्ते; परन्तु आंशिकरूपेण सर्वासु भाषासु प्राप्यन्ते।

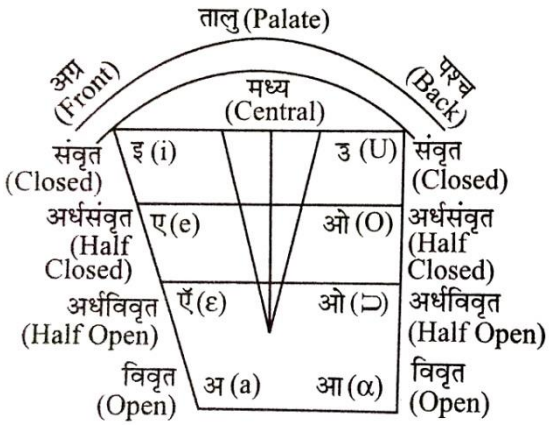

मानस्वरस्य उपर्युक्त-रेखा-चित्रणे सुस्पष्टमिदम् यत् इ, ए, ऍ, अ, इति चत्वार: अग्रस्वरा: तथा उ, ओ, ओं, आ इति चत्वार: पश्चस्वरा: सन्ति। एतेषु अष्टस्वरेषु इ, उ संवृतौ; ए, ओ अर्धसंवृतौ; ऍ, ओं अर्धविवृतौ; अ, आ इति विवृतौ स्त:।

5.3.6. ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि

ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणं वहुविधम्। परन्तु एतानि कारणानि सर्वासु भाषासु समभावेन न प्रयुज्यते। सर्वजनस्वीकृते: ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि प्रधानत: द्विविधम् —

i) वहिरङ्गकारणम्

ii) अन्तरङ्गकारणम्

i) वहिरङ्गकारणम्

1. भौगलिकपरिवेश: जलवायुश्च

सभ्यताया: संस्कृति: प्रकृतश्च जाते: भौगलिकपरिवेशस्य उपरि निर्भरशीला। भौगलिकावस्थानात् कस्यापि देशस्य अधिवासीनां शारीरिकगठनं वाग्यन्त्रस्य नियन्त्रनञ्च भवति। तस्मात् ध्वनिपरिवर्तनं जातम्।

2. भिन्नभाषाया: सान्निध्यं साहचर्यञ्च

सर्वासु भाषासु स्ववैशिष्ट्यं तथा च उच्चारणगतस्वातन्त्र्यं विद्यते। सामाजिक धर्मीय राजनैतिककारणात् ध्वनिपरिवर्तनं संघटितम्।

3. व्यक्तिगत: उच्चारणरीति:

प्रत्येकेषु मानवेषु उच्चारणरीति: भिन्ना भिन्ना भवति। तस्मात् तेषु ध्वनिपरिवर्तनं संघटितं भवति।

(ii) अन्तरङ्गकारणम् – कारणमिदं द्विविधम्। शारीरिकारणम् मानसिककारणञ्च।

शारीरिककारणम् –

(क) वाग्यन्त्रस्य त्रुटि: (ख) उच्चारणप्रवणता (ग) आरामप्रियता (घ) अनवधानता (ङ) श्वासाघात: (च) श्रोतु: श्रवणगतत्रुटि: (छ) श्रोतु: अनुकरणस्य त्रुटि:।

मानसिककारणम् –

भिन्नात् मानसिककारणात् ध्वनिपरिवर्तनं भवति। मानसिककारणानि अधस्तात् प्रदीयन्ते —

i) रुक्षस्वभाव:

ii) अशिष्टव्यवहार:

iii) उच्चस्वरेण उच्चारणम्

iv) अस्पष्टोच्चारणम्

v) द्रुतोच्चारणम् प्रभृतीनि।

5.3.7. ध्वनि-नियमा: (Phonetic Laws)

ध्वनिप्रवृत्तिरेव भाषावैज्ञानिकै: 'ध्वनिनियम:' इत्युच्यते। सत्यं त्विदमस्ति यत्सर्वे ध्वनिनियमा: आदौ तु प्रवृत्तिस्वरूपा: एव भवन्ति; किन्तु यदा ते पूर्णतां यान्ति, तदा ध्वनिनियमा: इत्यभिधीयन्ते लोकै:।

ध्वनिनियमा: प्राकृतिक-नियमवत् सार्वभौमा: नहि भवन्ति, अपितु ध्वनिनियमा: कालसापेक्षा: भवन्ति। प्राकृतिकनियमस्य अपवादो नैव दृश्यते, किन्तु ध्वनि-नियमस्य तु देशकाल-भाषा-परिस्थितिवशात् अपवाद: भवत्येव। कस्मिंश्चित् कालविशेषे दशायां वा जातानि परिवर्तनानि 'ध्वनिनियम' – शब्देन अभिधीयन्ते। इत्थं सुस्पष्टमिदं यत् भाषा - देश- कालेभ्य: सह सम्बद्धत्वात् इमे ध्वनिनियमा: सीमिता: भवन्ति।

अत्र प्रसिद्धा त्रिविधा: ध्वनिनियमा: संक्षेपेण प्रस्तुयन्ते, येषां नामानि अधोलिखितानि सन्ति –

1. ग्रिमनियम:, 2. ग्रसमननियम:, 3. वर्णरनियम:।

5.3.7.a. ग्रिमनियम: -

ग्रिमनियम: ध्वनिनियमस्य सर्वाधिकं प्रसिद्धम् उदहरणमस्ति। नियमस्यास्य अन्वेषणं यद्यपि रास्कईरेमहोदयाभ्यां पूर्वमेव कृतमासीत्; किन्तु जैकब - ग्रिममहोदयेन व्यवस्थितरूपेण सम्पादितोऽयं नियम: ग्रिम-महोदयस्य नाम्ना एव अभिधीयते। ग्रीक-संस्कृत-लैटिन-जर्मनादि-भरोपीयभाषाणां तुलनाप्रसंगे जैकबग्रिम-महोदयेन दृष्टमिदं यत् मूलभारोपीयध्वनय: जर्मनिकशाखायां भिन्न-प्रकारेणैव उपलभ्यन्ते। अत: तेषां ध्वनीनां सूक्ष्म-निरीक्षणं परीक्षणं च कृत्वा ग्रिम-महोदय: नियमशृंखलायां निबद्धमकरोत्। नियमस्यास्य सम्बन्ध: द्वाभ्यां परिवर्तनाभ्यां सह वर्तते। इमौ ध्वनिनियमौ प्रथमध्वनिपरिवर्तनम्, द्वितीय-ध्वनिपरिवर्तनमिति नामाभ्याम् अभिधीयेते।

(i) प्रथमध्वनिपरिवर्तनम् – प्रागैतिहासिककालिकम् अस्ति परिवर्तनमिदम्। ग्रिममहोदयस्यानुसारेण मूलभारोपीय - ध्वनय: संस्कृत-ग्रीक-लैटिनभाषासु सुरक्षिता: सन्ति; किन्तु व्यञ्जनानि तु संस्कृतभाषायामेव विशुद्धरूपेण उपलभ्यन्ते। एतेषां व्यञ्जनानां परिवर्तितं रूपं जर्मनिकशाखायां उपलभ्यते। ज्ञातव्यमस्ति यत् प्रथमध्वनिपरिवर्तनस्य सम्बन्ध: **क् त् प्, घ्, ध, भ, (ख् थ् फ्), ग् द् ब्,** इति नवभि: स्पर्शव्यञ्जनै: सह वर्तते। अध्ययनसौकर्यदृष्ट्या नियमास्यास्य सारणीयमत्र प्रस्तूयते –

मूलभारोपीय-ध्वनय: (संस्कृत-ग्रीक-लैटिनादि:)	**जर्मेनिक-ध्वनय:** (गाथिक-अंग्रेजी-डच-निम्नजर्मनादि:)
क् त् प् (अघोषा: अल्प-प्राणाश्च)	ख् थ् फ् (घोषा: महाप्राणाश्च)
घ् ध् भ् (घोषा महाप्राणाश्च)	ग द् ब् (घोषा: अल्पप्राणाश्च)
ग् द् ब् (घोषा: अल्पप्राणाश्च)	क् त् प् (अघोषा: अल्पप्राणाश्च)

प्रथम-ध्वनिपरिवर्तनमिदम् सूत्ररूपेण अधोलिखितेन रेखा चित्रेणापि प्रस्तूयते —

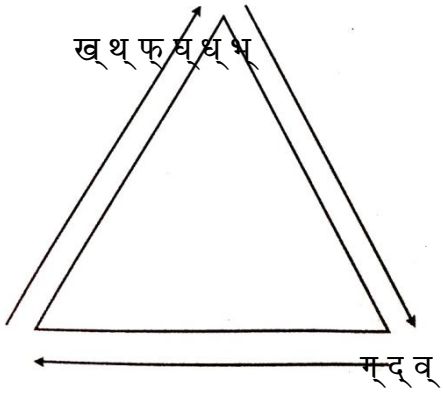

अनेन रेखाचित्रेण सुस्पष्टमिदं यत् मूलभारोपीयभाषाया: अघोषाल्पप्राण-ध्वनय: जर्मेनिकशाखायां घोषमहाप्राणा: अभूवन्। एवमेव घोषमहाप्राणध्वनय: घोषाल्पाप्राणा: अभूवन्। परिवर्तनेऽस्मिन् घोषाल्पप्राणध्वनय: अघोषाल्पप्राणा: अभूवन्।

(ii) द्वितीयध्वनिपरिवर्तनम् – परिवर्तनमिदं सप्तम-शताब्दी-ख्रीष्टाब्दीय: अस्ति। अनेन परिवर्तनेन निम्नजर्मन-वर्गात् उच्चजर्मनवर्गस्य पार्थक्यं प्रदर्शितमस्ति। परिवर्तनेऽस्मिन् **ग्, द्, ब्** इत्येषां **क् त् प्, क्, त् प्** इत्येषां स्थाने

ख् थ्, फ्, ख् थ् फ् इत्येषां स्थाने **ग् द् ब्** इति अभूवन्। अध्ययन-सौकर्यदृष्ट्या तथ्यमिदमधोलिखितेन रेखाचित्रेण सरलीकृतम्।

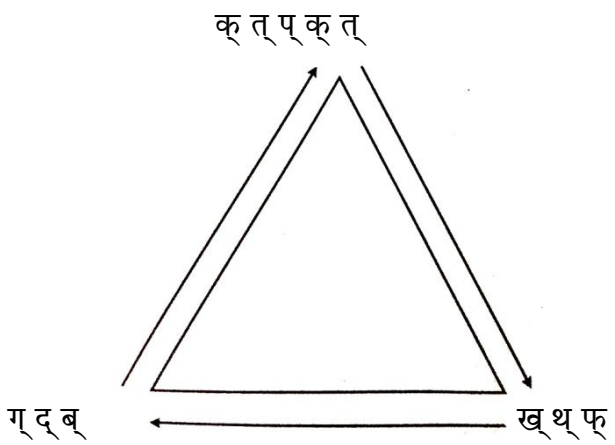

5.3.7.b ग्रासमननियमः – ग्रिमाख्यस्य ध्वनिनियमस्य अनेके अपवादाः आसन्। येषां परिमार्जनं ग्रासमनमहोदयेन कृतम्। परिमार्जनोऽयं 'ग्रासमननियमः' इत्युच्यते भाषा-वैज्ञानिकैः। नियमेऽस्मिन् ग्रासमनमहोदयेन प्रतिपादितमस्ति यत् द्वौ सन्निकृष्टौ महाप्राणध्वनी (वर्णौ) सहैव नहि भवतः, अपितु तयोः द्वयोः वर्णयोः एकः (प्रथमः) अल्पप्राणो भवति। यथा — संस्कृतभाषायां **'धा'** धातोः 'धधाति' इति निष्पन्ने पूर्वधकारस्य स्थाने दकारः (अल्पप्राणः) इति जाते 'दधाति' इति निष्पन्नं भवति। एवमेव **'भृ'** धातोः 'भिभर्ति' इत्यस्य स्थाने बिभर्ति, 'भभूव' इत्यस्य स्थाने बभूव इत्यादयः भवन्ति।

5.3.7.c वर्नरनियमः –

ग्रिमनियमस्य अपवादपरिमार्जकोऽयं वर्नरनियमः। यद्यपि ग्रासमनमहोदयेन परिमार्जितोऽयं नियमः, तथापि अवशिष्टानां दोषाणामपवादानां वा उन्मूलनकर्ता तु वर्णरमहोदयः एवास्ति। नियमेऽस्मिन् वर्णरमहोदयेन प्रतिपादितमस्ति यत् यदि **'क् त् प्'** इत्येषां वर्णानां पूर्ववर्तिस्वरे बलाघातो भवति, तर्हि ग्रिमनियमानुसारेण **क् त् प्** इत्येतेषु स्थानेषु **'ख् थ् फ्'** इति परिवर्तनम् भवत्येव; किन्तु यदा बलाघातः परवर्तिस्वरे भवति, तदा **'क् त् प्'** इत्येतेषु वर्णेषु स्थानेषु जर्मनभाषायां **'ग् द् ब्'** इति परिवर्तनं भवति। यथा – संस्कृत-भाषायाः युवशस्, शतम्, सप्तन् इत्येतेषु स्थाने गाथिकभाषायां जुग्स (Juggs), हुन्द (Hund), सिबुन (Sibun) इति परिवर्तनं भवति। अत्र क्रमशः शकारस्य स्थाने गकारः, तकारस्य स्थाने दकारः तथा पकारस्य स्थाने बकारः इति सञ्जातः। स्वराघातविषयकः नियमोऽयं वर्नरमहोदयस्य प्रज्ञा-प्रकर्षं प्रद्यतयति।

5.3.8. अर्थपरिवर्तनम् (Semantic Changes)

सर्वा भाषा: परिवर्तनशीला: भवन्ति। परिवर्तनमिदं यथा ध्वनिषु भवति, तथैव अर्थेषु अपि भवति। अर्थविषयकं परिवर्तन-मिदम् **'अर्थविकास:'** इत्युच्यते। अर्थविकासस्य अर्थपरिवर्तनस्य वा तिस्र: दिश: स्वीकुर्वन्ति भाषावैज्ञानिका:।

(i) अर्थविस्तार: (Expansion of Meaning)

(ii) अर्थसंकोच: (Contraction of Meaning)

(iii) अर्थदेशश्च (Transference of Meaning)

5.3.8.a (i) अर्थविस्तार: (Expansion of Meaning) —

शब्दानां पदानां वा अर्थस्य विस्तार:, अर्थविस्तार:। ज्ञातव्यमस्ति यत् एतादृश: बहव: शब्दा: सन्ति, येषां प्राचीनकाले संकुचितार्थेषु सीमितस्थलेषु वा प्रयोग: प्रचलन् आसीत्; किन्तु तेषां गौणार्थेषु व्यापकरूपेण प्रसार: भवति। अर्थस्य प्रसारोऽयम् अर्थविस्तार: इत्यभिधीयते। यथा –

1. साहसम् – साहसमित्यस्य शब्दस्य प्राचीन: मौलिक: अर्थस्तु स्तोयम्, लुण्ठनम् वाऽस्ति; किन्तु सम्प्रति **'साहस'** शब्दस्य अर्थ: **'उत्साह:'** इति स्वीक्रियते विद्वद्भि:।

2. कर्पट: – कर्पटस्य प्राचीन: मूलार्थस्तु जीर्ण-शीर्ण-कर्पटविशेष: अस्ति; किन्तु सम्प्रति यस्य कस्यापि वस्त्र-सामान्यस्य कृते **'कर्पट:'** इति प्रयोग: प्रचलत्येव सर्वत्र।

3. सभ्य: – 'सभायां साधु:' इति विग्रहेऽस्मिन् 'सभ्य:' इत्यस्य व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ: **'सभासद'** इत्यस्ति; किन्तु सम्प्रति यस्य कस्यापि सुसंस्कृत-व्यक्ते: कृते 'सभ्य:' इति प्रयोग: प्रचलति; अर्थात् सर्वे शिक्षिता: सुसंस्कृता: वा सभ्या: सन्ति।

4. कुशल: - 'कुशान् लाति इति कुशल:' अस्मिन् विग्रहे 'कुशल:' इत्यस्य व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ: 'कुशानयने कुशल:' ब्रह्मचारी इति अस्ति; किन्तु 'कुशल' इत्यस्य अर्थ: **'निपुण:'** चतुर: वाऽस्ति।

5. प्रवीण: – 'प्रकृष्टो वीणायाम्' इति विग्रहेऽस्मिन् 'प्रवीण:' इत्यस्य अर्थ: 'कुशलवीणावादक:' अस्ति; किन्तु सम्प्रति प्रवीणस्य अर्थ: कुशल:, दक्ष:, निपुण: चतुर: वाऽस्ति।

6. तैलम् – 'तिलस्य विकार:' इति विग्रहेऽस्मिन् तिलजन्यमेव स्नेहं तैलिमित्युच्यते; किन्तु सम्प्रति सर्षपादीनां सर्वेषामेव पदार्थानां स्नेह: तैलशब्देनाऽभिधीयते।

7. गवेषणम् – 'गो: अन्वेषणम्' इत्यस्मिन् विग्रहे गो: सम्बन्धी अन्वेषणम् एव 'गवेषणम्' इति वक्तुं शक्यते; किन्तु सम्प्रति शोधसामान्यस्य कृते 'गवेषणा' इति प्रचलति।

8. गोष्ठ: – गोष्ठस्य प्राचीन: मूलार्थस्तु 'गोशाला' अस्ति; किन्तु सम्प्रति सभ्यानां सुसंस्कृतानां वा सभाऽपि 'गोष्ठी' इति कथ्यते।

9. मुग्ध: – मुग्धस्य मूलार्थस्तु 'मूर्ख:' इत्यस्ति; किन्तु सम्प्रति 'मुग्ध:' इत्यस्य अभिप्राय: मोहग्रस्त: व्यक्तिविशेष: इति भवति।

5.3.8.b (ii) अर्थसंकोच: (Contraction of Meaning) –

विस्तृतार्थ-वाचका: शब्दा:, यदा भाषागत-परिवर्तनेन समं संकुचितार्थेषु प्रयुक्ता: भवन्ति, तदा परिवर्तनस्य प्रक्रियेयम् 'अर्थसंकोच:' इत्युच्यते। अर्थात्, येन प्रकारेण अर्थविस्तारे शब्दानां पदानां वा अर्था: वर्द्धन्ते, तेनैव प्रकारेण अर्थसंकोचे शब्दानां पदानां वा अर्था: अपक्षीयन्ते न्यूनायन्ते वा। यथा –

1. गौ: – 'गच्छतीति गौ:' विग्रेहऽस्मिन् सर्वे गमनशीला: गतिशीला: वा 'गौ:' सन्ति; किन्तु सम्प्रति 'गौ:' इत्यस्य अर्थ: गलकम्बलादि - विशिष्ट: पशुविशेष: एव भवति।

2. मनुष्य: – 'मनुष्य: मननात्' इति व्युत्पत्या सर्वे मननशीला: 'मनुष्य:' इति संज्ञा लभन्ते; किन्तु सम्प्रति मनुष्यस्य अर्थ: मानवजातिविशेष: (Human) इति अस्ति।

3. विश्वम् – 'विश्वमित्यस्य' मूलार्थ: सम्पूर्णमिति भवति; किन्तु सम्प्रति विश्वशब्द: संसारस्य अर्थे संकुचित: जात:।

4. संसार: – 'संसरति इति संसार:' अनया व्युत्पत्या सर्वे संसरणशीला: संसार-संज्ञका: भवन्ति; किन्तु संसार-शब्दस्तु सम्प्रति **'जगत्'** इति अर्थे रूढो जात:।

5. जलद: – 'जलं ददातीति' विग्रहे कोऽपि जलदाता 'जलद इति अभिधीयते; किन्तु शब्दोऽयं सम्प्रति 'मेघ' इत्यर्थे रुढो जात:। अयमेवार्थसंकोच:।

6. पंकजम् – पंकाज्जायते इति विग्रहानुसारेण बहव: वनस्पतय: पुष्पाणि च पंकज-संज्ञकानि सन्ति; किन्तु अर्थ-संकोचबलेन सम्प्रति पंकज-शब्दस्तु 'कमलम्' इति अभिधीयते।

7. सर्प: – 'सर्पतीति सर्प:' अनया व्युत्पत्या सर्वे सर्पणशीला: सर्पा: सन्ति; किन्तु सम्प्रति सर्प-शब्दस्तु नाग: (Snake) इत्यर्थे संकुचित: सन् सर्पविशेषस्य विषधरस्य बोधक: अस्ति।

8. मन्दिरम् – 'मन्दिर' शब्दस्तु प्रासाद-सामान्यस्य बोधक: आसीत्; किन्तु सम्प्रति 'देवालय:' इत्यर्थे संकुचित: जात:।

9. मृग: – पशु-सामान्यस्य बोधक: मृग-शब्द:, सम्प्रति मृगविशेषस्य हरिणस्य एव बोधक: अस्ति। यत: अस्यार्थ: संकुचित: जात:।

एवमेव अम्बुधि:, वारिधि:, जलधि:, अम्बुद: तोयद:, वारिद:, अम्बुजम्, जलजम्, तोयजम्, नीरजम्, पर्वत:, लिङ्ग:, तर्पण:, श्राद्ध:, अनुकूलम्, प्रतिकूलम्, राजपुरुष:, मनसिज:, मनोज:, पीताम्बर:, नीलाम्बर:, शितिवास:, पश्यतोहर:, गौरी, नकुल:, भीम:, धनञ्जय:, पार्थ:, भारत:, युधिष्ठिर:, अशोक:, लक्ष्मण:, शत्रुघ्न:, हिमालय: इत्यादीनि सर्वाणि अर्थसंकोचस्यैव उदाहरणानि सन्ति।

5.3.8.c (iii) अर्थादेश: (Transference of Meaning)–

कस्यचिदर्थस्य लोपे सति तस्यैव स्थाने अन्यार्थस्य स्थापना 'अर्थादेश:' इत्युच्यते। अर्थात् अर्थादेशात्मकेऽर्थपरिवर्तने शब्दस्य मौलिकोऽर्थ: पूर्णरूपेण विनश्यति तथा तस्यैव रिक्ते स्थाने कोऽपि अन्य: नवीन: अर्थ: सहसा आगत्य प्रतिष्ठित: भवति। परिवर्तनस्य इयं प्रक्रिया 'अर्थादेश:' इत्यभिधीयते भाषावैज्ञानिकै:। अर्थात् अर्थदेशो अर्थस्य विस्तार: अथवा संकोच: न भवति, अपितु शब्दस्य मौलिक: अर्थ: सर्वथा परिवर्तितरूपेण प्रतिष्ठित: भवति। यथा –

1. असुर: – वैदिकग्रन्थेषु 'असुर-शब्द:' देववाचक: अस्ति; किन्तु पुराणेषु शब्दोऽयं राक्षसस्य वाचकोऽभूत्। सम्प्रति असुरशब्दस्य अर्थ: 'न सुर: इति असुर:' विग्रहेऽस्मिन् केवलं राक्षसाणामथवा दैत्यानां कृते भवति।

2. सह् – वैदिकवाङ्मयेषु सह्-धातोः अर्थः 'जये' इति प्रचलन् आसीत्; किन्तु सम्प्रति सह्-सहने इत्यर्थे प्रचलति।

3. देवानां प्रियः – 'देवानां प्रियः' इत्येतस्य अर्थः देवोपासकः देवप्रियः धर्मात्मा इति आसीत् प्राचीनकाले; किन्तु सम्प्रतिः देवानां प्रियः' इत्येतस्य अर्थः **'मूर्खः'** इति भवति सर्वत्र।

4. वरः – पूर्वं वर-शब्दस्यार्थः 'श्रेष्ठ' इति आसीत्; किन्तु सम्प्रति वर-शब्दस्य अर्थः **'दुल्हा'** इति भवति।

5. आकाशवाणी – प्राचीनकाले 'आकाशवाणी' इत्येतस्य अभिप्रायः 'देवानां वाणी' आसीत्; किन्तु सम्प्रति 'आकाशवाणी' इति शब्दस्य प्रयोगः रेडियोप्रसारण-कृते भवति; या सुनिश्चितरूपेण मनुष्यवाणी एवाऽस्ति।

6. बुद्धू – प्राचीनकाले 'बुद्धू' इति शब्दस्यार्थः 'बौद्ध-धर्मेषु दीक्षितः' इति आसीत्; किन्तु सम्प्रति 'बुद्धू' इति शब्दस्य अर्थस्तु **'मूर्खः'** इति भवति।

7. शौचम् – 'शुचेर्भावः शौचम्' इति विग्रहेऽस्मिन् शौचस्यार्थः शुचियुक्तः पवित्रमिति आसीत्; किन्तु कालक्रमेण सम्प्रति शौचशब्दस्य अर्थः 'मलत्यागः' इति सर्वत्रोपलभ्यते।

5.3.8.1 अर्थपरिवर्तनस्य कारणानि (Cause of Semantic Changes)

शब्दस्यार्थः भावप्रदर्शनस्य काल्पनिकः सांकेतिकश्च माध्यमः भवति। इमे भावाः मनोभवाः मनःशीलाः वा भवन्ति। मानवमात्रस्य मनः स्थितौ सदा परिवर्तनं भवत्येव। एतस्माद् कारणाद् विचारोऽपि परिवर्तते। अनेन विचार-परिवर्तनेन विचाराणं वाहिका भाषाऽपि विचारेण समं परिवर्तते, फलस्वरूपं भाषायाः शब्दार्थयोः शनैः शनैः कालक्रमेण परिवर्तनं भवत्येव। इदमेवार्थपरिवर्तनमित्युच्यते। एतस्यार्थपरिवर्तनस्य भवन्त्यकेकानि कारणानि; जातीय-मनोभाव-सादृश्य-साहचर्यादीनि। एतेषु कारणेषु प्रमुखानि कारणानि अधोलिखितानि सन्ति।

1. जातीयाः मनोभावाः – जातीयदुर्भावना - वशादपि शब्दानामर्थेषु परिवर्तनं दृश्यते। यथा - फारसीभाषायां **'हिन्दु'** इति शब्दस्य अर्थः निम्नपुरुषः अधमः वा भवति। एवमेव **'काफिर'** इति शब्दस्य अर्थः **'अपवित्रः'** तथा **'बुद्धू'** इति शब्दस्य अर्थः **'मूर्खः'** इति भवति।

2. सादृश्यम् – सादृश्यबलादपि अर्थेषु परिवर्तनं दृश्यते, यथा – प्रेमार्थकस्य 'प्रश्रय' शब्दस्य 'आश्रय' इति अर्थे प्रयोगः क्रियते। एवमेव 'अनुक्रोशः' इति शब्दस्य 'आक्रोशः' इत्यर्थे तथा 'उत्क्रान्तिः' (मृत्युः) इति शब्दस्य 'क्रान्तिः' इत्यर्थे प्रयोगः समुपलभ्यते।

3. साहचर्यम् – साहचर्येणापि अर्थेषु परिवर्तनं दृश्यते। यथा – सिन्धुनद्या: तटवर्तीणां आर्याणां कृते 'सिन्धु' इति प्रयोगोऽभवत्। कालान्तरे अवेस्ता-प्रभावेण सकारस्य स्थाने हकारो भूत्वा 'हिन्दु' इति अभवत्। एवमेव देशवाचका: अंग-बंग-कलिंग-कम्बोज-पांचालादय: शब्दा: स्थानै: समं तत्रत्या: जनानामपि बोधका: सन्ति साहचर्यप्रभावेण।

4. भावात्मकबलम् – भावात्मकबलप्रदर्शनादपि अर्थेषु परिवर्तनं सञ्जायते। यथा – 'राम! राम! त्वया कीदृशं कार्यं कृतम्।' अत्र राम! राम! इति प्रयोगस्य अर्थ: धिक्कृतिरस्ति। एवमेव प्रेमधिक्येन पतिकृते 'राजा' इति प्रयोग:, पत्नी-कृते 'रानी' इति, कद्दु-कृते सीताफलमिति, मिहठान्नव्यञ्जनानां कृते रसगुल्ला, सन्देश:, खीरकदम्ब:, खीरमोहन:, मोहनप्रियं , सीताप्रियं, बसन्तबहार-मित्यादीनि भावात्मकबलस्यैव उदाहरणानि सन्ति।

5. बलापसरणम् – वलापसरणमपि अर्थपरिवर्तनस्य कारणम् भवति। यथा - महाराज:, महाशय:, महोदय:, महात्मा, स्वामी, श्रीमान्, श्रीयुत् इत्यादि शब्दानां प्रयोग: सम्प्रति जनसामान्य कृते सर्वत्र भवत्येव; यद्यप्येतेषां शब्दानां मौलिकार्थास्तु विशिष्टा: भिन्नाश्च सन्ति।

6. प्रयोगाधिक्यम् – प्रयोगाधिक्येनापि शब्दानां मूलार्था: विलुप्ता: भवन्ति। यथा – महाराज:, महाशय: महोदय:, महात्मा, स्वामी, श्रीमान्, श्रीयुत् इत्यादि शब्दानां प्रयोग: सम्प्रति जनसामान्य कृते सर्वत्र भवत्येव; यद्यप्येतेषां शब्दानां मौलिकार्थास्तु विशिष्टा: भिन्नाश्च सन्ति।

7. व्यंग्यप्रयोग: – व्यंग्यात्मकप्रयोगेणापि शब्दार्थ: प्रभावित: परिवर्तितश्च भवति। यथा – 'अपकारी' कृते 'उपकारी' इति व्यंग्यप्रयोग: '**उपकृतं बहुतत्र.**'। एवमेव भीरुपुरुषाणां कृते कृपानिधान:, कृपणस्य कृते कर्ण: इत्यादय: व्यंग्यप्रयोगा: सर्वथा विपरीतम् अर्थम् उत्पादयन्ति।

8. पुनरावृत्ति: – शब्दानां पुनरावृत्तिरपि अर्थविकृते: कारणम् भवति। यथा हिमालय: इत्यर्थ हिमालयपर्वत:, अत्र हिमालयस्तु पर्वत: अस्ति एव, तर्हि पर्वतशब्दस्य उच्चारणस्य का आवश्यकता? एवमेव विन्ध्याचलपर्वत:, मलय: मलयगिरि:, सज्जन: सज्जनपुरुष:, दुर्जन: दुर्जन-पुरुष:, पावं पावरोटी, राहु: राहो: शिर: इत्यादय: पुनरावृत्ति-बलेन अर्थविकृतिमुत्पादयन्ति।

9. कालभेद: – कालभेदेनापि शनै:-शनै: शब्दार्थेषु परिवर्तनं दृश्यते। यथा –

सह् – जये – सहने,

मृग: – पशु: – हरिण:

गवेषणा – गो: अन्वेषणम् – शोधकार्यम्,

महाजन: – महापुरुष: – वणिक्पुरुष: वा।

इमानि सर्वाणि पदानि कालभेदेन स्वकीयमर्थं परित्यज्य भिन्नेषु अर्थेषु प्रयुक्ता: भवन्ति।

10. सुश्राव्यता – संसारेऽस्मिन् अनेके तथाविधा: शब्दा: सन्ति, येषां श्रवणेन आत्मनि, ग्लाने:, लज्जाया:, घृणाया: अथवा अमङ्गलस्य भाव: प्रादुर्भवति; अत: तथाविधानि वस्तुनि भावा: वा जना: प्रकारान्तरेण प्रकटयन्ति। यथा –

मृत्यु:– स्वर्गवास:, वैकुण्ठलाभ:, ब्रह्मावगति:, आत्मशान्ति: इत्यादय:।

शव: – मिट्टी, अर्थी इत्यादय:।

अन्ध: – प्रज्ञाचक्षु:, सुरदास: इत्यादय:।

काण: – शुक्राचार्य: इत्यादय:।

मलत्याग: – शौचम्, दिशा-गमनम्, बहि:गमनम्, दीर्घशङ्का इत्यादय:।

11. संक्षिप्तीकरणम् – संक्षिप्तीकरणम् अपि अर्थपरिवर्तनस्य, कारणमस्ति। यथा 'नेट' इति शब्दस्य स्वकीय: भिन्न: अर्थ: अस्ति; किन्तु सम्प्रति शब्दोऽयं राष्ट्रीय-पात्रता - परीक्षाया: अर्थबोध: कारयति। एवमेव 'भारतीय-जनता-पार्टी' इति 'भजपा'। 'बहुजन-समाज-पार्टी' इति 'बसपा'। आटो-रिक्सा इति 'आटो'। 'नेक-टाई' इति 'टाई' इत्यादय:।

12. भ्रान्ति: – अज्ञानवशत् भ्रान्त्याऽपि शब्दस्यार्थे परिवर्तनं दृश्यते। यथा - 'अनुगृहीत:' इति स्थाने अनुग्रहीत:। 'विद्वता' इति स्थाने विद्वानता। 'Lectureship' इति स्थाने Lectureship 'अनभिज्ञ: इति स्थाने अभिज्ञ:, इत्यादय:।

13. परिवेशगतभिन्नता – सामाजिक-परिवेशगत-वैविध्येनापि शब्दस्यार्थे परिवर्तनं भवति। यथा – 'खोता' इत्यस्य अर्थ:, हिन्द्यां 'खो रहा है' अस्ति; किन्तु पंजाबीभाषायां 'खोता' इत्यस्य अर्थ: 'गर्दभ:' इत्यस्ति। एवमेव आंग्लभाषाया: फादर-मदर इति शब्दयो: रोमन-कैथोलिक धार्मिकसंगठने भिन्न: अर्थ: भवति। गृहे सिस्टर (Sister) इत्यस्य अर्थ: 'भगिनी' भवति; किन्तु चिकित्सालये नर्स (Nurse) परिचारिका वा भवति।

14. विनम्रता – विनम्रता तु सामाजिकस्य शिष्टाचारस्य अतीव-महत्वपूर्ण-सोपानमस्ति। अस्माद् करणाद् अपि शब्दा: भिन्नेष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। यथा – 'रजा' राजाधिराज:, अन्नदाता। 'सेवक:' चरणसेवक:, किङ्कर:, अनुचर:, अकिञ्चन:, इत्यादय:।

15. ज्ञानवैविध्यम् – अस्मिन् समाजे शिक्षिता:, अशिक्षिता:, दार्शनिका:, साहित्यकारा:, पत्रकारा:, वैज्ञानिका:, वैदिका:, तान्त्रिका:, नेतार: सर्वे निवसन्ति। तेषां ज्ञानं तु पारस्परिकरूपेण वैविध्यपूर्णं भवति। अत: व्यक्ते: ज्ञानभेदात् शब्दानाम् अर्थभेद: अर्थबोध: वा भवत्येव। कालक्रमेण अयमेव अर्थबोध: परिवर्तनमुत्पादयति शब्दार्थेषु भाषायां वा।

5.3.9 वाक्यलक्षणम् (Definition of Sentence)

क्रिया-कारकादियुक्तो पदसमुहो वाक्यम्। अर्थात्, यत्र कर्तादि-कारकाणि क्रियया यह समुपलभ्यन्ते, सैव समन्विता पदावली वाक्यमित्यच्यते।

1. वाक्यं परिभाषयता भाष्कारेण भगवता पतञ्जलिना अभिहितम् लक्षणपञ्चकम् –

(i) 'एकतिङ्'। एकं क्रियापदमपि वाक्यमस्ति।

(ii) 'आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्।' अर्थात् अव्यय-कारक-विशेषणौ: सहितं क्रियापदं वाक्यम्।

(iii) 'सक्रिया विशेषणं च।' अर्थात्, क्रिया-विशेषण सहितं क्रियापदं वाक्यम्।

(iv) 'आख्यातं सविशेषणम्।' अर्थात्, विशेषणयुक्तं क्रियापदं वाक्यम्।

(v) 'संज्ञा-पदं च।' अर्थात्, क्रियापदरहितं संज्ञा-पदमपि वाक्यम्। यथा – तर्पणम्, पिण्डीम् इत्यादय:।

2. मीमांसासूत्रकारेण भगवता जैमिनिनाप्युल्लिखितम् अस्ति –

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाक्षं चेद्।। मीमांसासूत्रम्।।2-1-46।।

अर्थात्, अर्थैकत्वाद् साकांक्षपदसमूहो वाक्यम् इति अभिधीयते।

3. आचार्यवरेण वात्स्यायनेन वाक्यपरिभाषाप्रसंगे लिखितमस्ति यत् –

पदसमूहो वाक्यम् अर्थसमापत्तौ।।

अर्थात्, अर्थे सति सार्थकप्रयोगे वा पदसमूहो वाक्यमिति ज्ञेयम्।

4. शब्दशक्तिप्रकाशिकाकारस्य अभिमतमस्ति यत् –

मिथः साकांक्षशब्दस्य व्यूहो वाक्यम्।।

शब्दशक्तिप्रकाशिका।।13।।

अर्थात्, साकांक्ष-शब्द-समूहः एव वाक्यमित्यभिधीयते।

5. आचार्य-विश्वनाथकविराजस्य साहित्यदर्पणकारस्य मतमस्ति –

वाक्यं स्याद्योग्यताकांक्षाऽसत्तियुक्तः पदोच्चयः।। साहित्यदर्पणः।।2.1।।

अर्थात्, योग्यता, आकांक्षा, असत्तियुक्तः पदसमूहः एव वाक्यसंज्ञां लभते। अत्र पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः योग्यता। पदोच्चयस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे 'वह्निना सिञ्चति' इत्याद्यपि वाक्यं स्यात्। आकांक्षा प्रतीतिपर्यवसयानविरहः। स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः। निराकांक्षस्य वाक्यत्वे 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात्। आसत्तिः बुद्ध्यविच्छेदः। बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छातीति पदेन संगतिः स्यात्। अत्र आकांक्षा-योग्यतयोः आत्मार्थधर्मत्वेपि पदोच्चय-धर्मत्वम् उपचारात्। एतेषाम् योग्यताकांक्षाऽसत्तियुक्तानां पदानां समूहः महावाक्यम् इत्यभिधियते। तत्र वाक्यं यथा –

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः,

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं,

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता।।

इत्थं सुस्पष्टमिदं यत् –

(i) पदसमूहो वाक्यम्।

(ii) वाक्यमखण्डार्थप्रतीकिकारकम्।

(iii) अखण्डार्थप्रतीतिर्नाम योग्यताकांक्षासत्तीनां समन्वितोपस्थितिः।

6. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या वाक्यं परिभाषयता अचार्यवरेण कपिलदेवद्विवेदिमहोदयेनापि अधिहितम् –

सार्थं लघिष्ठं पूर्णार्थं वाक्यं स्याद् भाषणाङ्गकम्।।

5.3.9.1 वाक्यभेदाः (Types of Sentences)

विश्वस्यास्य समेषां भाषाणां रचनापद्धतिः समाना नैव दृश्यते। मन्ये यद्यपि एतेषां विविध-भाषा-विषयकाणां वाक्यानां वर्गीकरणं सुकरं नास्ति, तथापि भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या विविधासु भाषासु समुपलब्धानां पञ्चवर्गेषु वर्गीकरणं कृतमस्ति विद्वद्भिः –

1. आकृतिमूलकानि वाक्यानि।

2. रचनामूलकानि वाक्यानि।

3. अर्थमूलकानि वाक्यानि।

4. क्रियामूलकानि वाक्यानि।

5. शैलीमूलकानि वाक्यानि।

5.3.9.1.a आकृतिमूलकानि वाक्यानि (Morphological Sentences)

प्रकृति-प्रत्ययार्थसम्बन्धतत्त्वेषु आधृतानि इमानि आकृति-मूलकानि वाक्यानि चतुर्विधानि सन्ति। यथा –

(i) अयोगात्मकं वाक्यम् (Isolating Sentence) — यथा - चीनीभाषायाम् -

नी ता वो = त्वं मां हन्सि।

(नी = त्वं, ता = हन्सि, वो = माम्)।

वो ता नी = अहं त्वां हन्मि।

(वो = अहं, ता = हन्मि, नी = त्वाम्)।

(ii) शिलष्टयोगात्मकं वाक्यम् (Inflectional Sentence) – यथा, – संस्कृतभाषायाम् –

वृक्षात् पत्राणि पतन्ति।

(iii) अश्लिष्टयोगात्मकं वाक्यम् (Agglutinative Sentence) — यथा, – तुर्कीभाषायाम्–

एलिमडेकि (El-im-de-ki) मम हस्ते अस्ति।

(El=हस्तः, im=मम, de=ङि (सप्तम्येक-वचनम्), ki=अस्ति)

(iv) प्रश्लिष्टयोगात्मकं वाक्यम् (Incorporating Sentence)– यथा, – गुजरातीभाषायाम् –

मकुज्जे (मया इदं कथितं यत् –)

यथा, – हिन्दी (भोजपुरी) भाषायाम् –

सुनलेहलीहं (मया श्रुतम्)।

5.3.9.1.b रचनामूलकानि वाक्यानि (Constructional Sentences)

वाक्यरचनानुसारेण त्रिविधानि भवन्ति इमानि वाक्यानि। यथा –

(i) सामान्यवाक्यम् (Simple Sentence) – यथा, संस्कृतभाषायाम् –

अहं पुस्तकं पठामि (मैं पुस्तक पढ़ता हुँ) इति।

(ii) मिश्रवाक्यम् (Complex Sentence) – यथा, संस्कृतभाषायाम् –

***यस्यास्ति वित्तं, स नरः कुलीनः** (जिसके पास धन है, वही कुलीन है) इति।

(iii) संयुक्तवाक्यम् (Compound Sentence) – यथा, संस्कृतभाषायाम् –

यदाहं गुरुगृहं प्रापम्, तदा स स्नानार्थं नदीं गतः आसीत्।

(जब मैं गुरुजी के घर पहुँचा; तब वे स्नान करने के लिए नदी पर गए थे)।

5.3.9.1.c अर्थमूलकानि वाक्यानि (Semantical Sentences)

अर्थभेदेन भावभेदेन वा वाक्यानि अष्टविधानि सन्ति। यथा –

(i) विधिवाक्यम् – यथा, प्रणव: वेदं पठति।

(ii) निषेधवाक्यम् – यथा, प्रभव: मिथ्या न वदति।

(iii) प्रश्नवाक्यम् – यथा, किम्, प्रज्ञा सत्यं वदति।

(iv) अनुज्ञावाक्यम् – यथा, त्वं गुरुम् प्रणम।

(v) सन्देहवाक्यम् – यथा, आशास्ये प्रणव: पठन् भविष्यति।

(vi) इच्छार्थकं वाक्यम् – यथा, कल्याणं भवतु।

(vii) संकेतार्थकं वाक्यम् – यथा, यदि त्वं पठिष्यसि, तर्हि परीक्षायामुत्तीर्णमपि भविष्यसि।

(viii) विस्मयार्थकं वाक्यम् – यथा, राम! राम! कीदृशं कृत्यं कृतम्।

5.3.9.1.d क्रिया-मूलकानि वाक्यानि (Verbal Sentences)

क्रिया-साहितानि क्रियारहितानि च भवन्ति बहुविधानि क्रियामूलकानि वाक्यानि। यथा –

(i) क्रियासाहितानि वाक्यानि (Sentences with Verbs)— कर्तृ-कर्म-भावभेदेन त्रिविधानि सन्ति क्रिय–सहितानि वाक्यानि। यथा –

(क) कर्तृवाच्यम् – प्रणव: पुस्तकं पठति।

(ख) कर्मवाच्यम् – प्रभवेन ग्रन्थ: पठ्यते।

(ग) भाववाच्यम् – प्रज्ञया हस्यते।

(ii) क्रिया-रहितानि वाक्यानि (Sentences without Verbs) — प्रायेण भवन्ति पञ्चविधानि क्रिया-रहितानि वाक्यानि। यथा –

(क) प्रवचनमूलकम् – इदं मम गृहम्।

(ख) प्रश्नमूलकम् –

प्रश्नः – कुतः ? **उत्तरम् –** जौनपुरतः।

(ग) मुहावरामूलकम् – प्रज्ञाहीनः अन्ध एव। गुणाः पूजास्थानम्।

(घ) समाचारमूलकम् – देशो दुर्भिक्षम्।

(ङ) विस्मयादिमूलकम् – अग्निः! अग्निः!, भूकम्प! भूकम्प, चौरः! चौरः!

5.3.9.1.e शैली-मूलकानि वाक्यानि (Stylistic Sentences)

शिथिल-समीकताऽऽवर्तकभेदेन त्रिविधानि सन्ति शैली-मूलकानि वाक्यानि। यथा –

(i) शिथिलानि वाक्यानि – आसीदेकः राजा दशरथः। तस्य तिसृषु महिषीषु प्रथमा कौशिल्या, द्वितीया कैकेयी, तृतीयाऽऽसीद् सुमित्रा, या लक्ष्मण-शत्रुघ्नयोः मातेति विख्याता।

(ii) समीकृतानि वाक्यानि –

यतो धर्मस्ततो जयः।

यस्यार्थाः तस्य मित्राणि।

धर्मो रक्षति रक्षितः।

(iii) आवर्तकानि वाक्यानि – यदि वयं सुखमिच्छामः, मानवमूल्यानवबोधितुम् इच्छामः, उन्नतिपथमवाप्तुमिच्छामः, देशसेवाव्रतमङ्गीकर्तुमिच्छामः, तर्हि अस्माभिः भारतीया-संस्कृतिः अवश्यमेव अङ्गीकरणीया।

5.3.10. वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयो: भेदा:

(क) ध्वनितात्त्विक-पार्थक्यम्

(i) वैदिकसंस्कृते नतुनध्वने: परिचय: प्राप्यते ल, ल्ह। यथा – अग्निमीले पुरोहितम्। परन्तु लौकिकसंस्कृते अथं ध्वनि: न परिलक्ष्यते।

(ii) लौकिकसंस्कृते 'ए', 'ओ' एकस्वर:। परन्तु वैदिकसंस्कृते कदापि कदापि द्विस्वरे परिणतो भवति। यथा – श्रेष्ठ > वै. श्रइष्ठ।

(iii) वेदे प्रत्न-आर्यभाषायां 'ध' इति प्रत्ययस्य व्यवहार: परिलक्षित:। किन्तु लौकिकसंस्कृते 'ध'-कार 'ह'-कार परिणतो भवति।

(iv) पदपाठ: वैदिकभाषाया: एकम् उल्लेखयोग्यं वैशिष्ट्यम्। परन्तु लौकिक-संस्कृते पदपाठस्य अस्तित्त्वं नास्ति।

(v) वैदिके छन्दसंख्या आसीत् - 7। गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप्, बृहती, त्रिष्टुप्, पंक्ति:, जगती। परन्तु लौकिकसंस्कृते सम-अर्धसम-विषमा: छन्दस: उपलभ्यन्ते।

(vi) वैदिके स्वरस्य प्राधान्यं विद्यते, परन्तु लौकिके स्वरस्य प्राधान्यं नास्ति।

(ख) रूपतात्त्विक-पार्थक्यम्

(i) लौकिकसंस्कृतात् वैदिकसंस्कृते शब्दरूपस्य वैचित्र्यम् आसीत्। यथा – लौकिके प्रथमाया: वहुवचने केवलं 'नरा:' भवति परन्तु वैदिके एकम् अतिरिक्त रूपं प्राप्यते। यथा - नरा: / नरास:। अत्र पाणिने: सूत्रमस्ति - ''आज्जसेरसुक्।''

तृतीयाया: वहुवचने - दैवै: अपि च देवेभि: इति रूपद्वयं प्राप्यते।

(ii) वैदिकस्य वहुव्यञ्जनान्तशब्द: संस्कृते स्वरान्तरूपेण व्यवहृयते। यथा – वै. नक्त > सं नक्त, वै. विश् > सं. विश

(iii) धातुरूपे अपि वैदिके भिन्नता विराजते। वैदिकसंस्कृते 'लेट्' लकारस्य प्राधान्यं विद्यते। परन्तु संस्कृते 'लेट्' लकार: नास्ति।

(iv) वैदिकसंस्कृते क्रियाया: भाव: पञ्चविध: – अनुज्ञा, अभिप्राय:, निर्वद्ध, सम्भावक:, निर्देशक:। परन्तु लौकिके क्रियाया: भाव: द्विविध: – अनुज्ञा (लोट्), सम्भावक: (विधिलिङ्)

(v) वैदिकसंस्कृते शतृ-शानच्, क्वसु-कानच्, स्यातृ-सामान प्रभृतीनां प्रत्ययानाम् आधिक्यं विराजते। परन्तु लौकिके एतेषां प्रयोग: ह्रास:।

(vi) वेदे समासवद्धानां पदानां संख्या अल्पम्। परन्तु लौकिकसंस्कृते प्रायश: दीर्घसमासवद्धानां प्रायोग: लक्षितो भवति।

(vii) वेदे उपसर्ग-व्यवहारस्य निर्दिष्ट: नियम: लक्षित: न भवति। कदापि धातो: प्राक्, धातो: पश्चात् व्यवह्यते परन्तु लौकिके उपसर्ग: सर्वदा धातो: प्राक् व्यवह्यते।

5.3.11. वाग्भाषयोर्भेद: (Differences between Language & Speech)

'भाषा (Language) शब्दस्य प्रयोग: प्रायेण अतीव व्यापकेषु अर्थेषु भवति; किन्तु सुक्ष्मावलोकनेन तथ्यमिदं ज्ञापते यत् पक्षद्वयमस्ति भाषाया: –

(i) स्थायित्वयुतं सूक्ष्मरूपमेव **'भाषा'** (Language) इत्यभिधीयते। अत: परम् अस्थायित्वयुतं स्थूलरूपमेव **'वाग्'** (Speech) इत्युच्यते। गाग्भाषयो: विभेदकानि प्रधानानि तत्त्वानि अधोलिखितानि सन्त्यत्र –

1. 'भाषा' सूक्ष्म: भावात्मकश्छास्ति; किन्तु वाक् स्थूल: भौतिकश्चास्ति।

2. 'भाषा' तु स्थायी भवति; किन्तु वाक् अस्थायी अस्ति।

3. भाषया विचार-संप्रेषणेन विनिमयेन वा यद् ज्ञानं भवति, तद् भाषाया: वास्तविकं रूपमस्ति; किन्तु भाषया यद् विचार-विनिमयं क्रियते, तस्यैव विचार-विनिमयश्यैव वाक्संज्ञाऽस्ति।

4. 'भाषा' अनिर्वचनीया अस्ति; किन्तु 'वाग्' निर्वचनीया भवति।

5. भाषा नित्या सुसूक्ष्मा चास्ति; किन्तु 'वाक्' विनाशशीला स्थूला चास्ति।

6. वाक्यपदीयकारस्य भर्तृहते: अभिमतमस्ति यत् 'भाषा' स्फोटतत्त्वमस्ति तथा 'वाक' नादतत्त्वमस्ति।

7. 'भाषा' साध्यम् अस्ति; किन्तु 'वाक्' साधनम् अस्ति।

8. शब्दश्रवणेन वाक्यश्रवणेन वा यद् ज्ञानं भवति तद् ज्ञानमेव 'भाषा' इत्यभिधीयते; किन्तु अनया भाषया कोऽपि यद् वदाति तद् सम्भाषणमेव 'वाक्' इत्यच्यते।

5.3.12 बोली-भाषयोर्भेदः (Differences between Dialect & Language)

मानवप्रजातौ व्यष्टेः आरभ्य समष्टिपर्यन्तं सर्वत्र भाषायाः उपयोगिता दरीदृश्यते। अस्याः भाषायाः विकृतिः एव 'विभाषा' इति उच्यते तथा विभाषायाः विकृतिः उपविभाषा वोली वा कथ्यते भाषावैज्ञानिकैः। भाषोपविभाषयोः भाषाबोल्योः वा विभेदकानि तत्त्वानि अधोलिखितानि सन्ति –

1. 'भाषा' दीर्घक्षेत्रेषु राजते, किन्तु बोली (उपविभाषा) तु अत्यल्पक्षेत्रेषु समुपलभ्यते।

2. भाषायाः साहित्य-भाण्डागारमतीव विस्तीर्णं भवति; किन्तु उपविभाषायाः बोल्याः वा साहित्यः अत्यल्पः भवति, अथवा नैव भवति।

3. भाषायाः उपविभाषाः बोल्यः वा प्रजायन्ते; किन्तु बोल्याः भाषा नैव जायते।

4. 'भाषा' तु उपविभाषाणां जननी भवति; किन्तु उपविभाषा बोली वा भाषायाः पुत्री भवति।

5. भाषया उच्चशिक्षाऽपि अवगम्यते प्राप्यते वा, किन्तु बोली तु विचार-विनिमय-पर्यन्तमेव प्रसरति; यतः अस्याः क्षेत्रम् अत्यल्पमस्ति।

6. एकस्यां भाषायाम् अनेकः बोल्यः भवितुं शक्नुवन्ति; किन्तु एकस्याः बोल्याः उपजीव्यभाषा तु एका एव भवति।

7. 'बोली' इत्यस्य सम्बन्ध ग्रामेण सह जनपदेन सह वा भवति, किन्तु 'भाषा' इत्यस्य सम्बन्धः राज्येन सह राष्ट्रेण सह वा भवति। किम्बहुना भाषा अन्तर्राष्ट्रीयाऽपि भवति।

8. 'बोली' निम्नवर्गस्य क्षेत्रविशेषस्य वा विचारविनिमस्य माध्यमः भवति; किन्तु भाषा उच्चवर्गस्य राज्यसामान्यस्य विचारविनिमयस्य माध्यमः भवति।

9. 'भाषा' विभाषायाः बृहत्तरं रूपमस्ति; किन्तु 'बोली' विभाषायाः लघुतरं रूपमस्ति।

10. व्याकरणदृष्ट्या 'बोली' तु असाधु-प्रयोगः अस्ति; किन्तु 'भाषा' साधु भवति।

11. अशिक्षिता: 'बोली' इति स्वीर्वन्ति; किन्तु शिक्षिता: भाषाया: प्रयोक्तार: भवन्ति।

12. भाषाया: वाक्यं परिष्कृतं भवति, किन्तु बोल्या: उपविभाषाया: वा वाक्यम् अपरिष्कृतं भवति।

13. व्यक्तिभेदेन उपविभाषायां वैविध्यं दृश्यते, किन्तु भाषायां व्यक्तिभेदेन वैविध्यं न भवति।

14. 'बोली' तु सरला सहजा च भवति; किन्तु 'भाषा' क्लिष्टा कृत्रिमरूपा च भवति।

15. भाषा तु समासयुता कठिना लालित्यपूर्णा च भवति; किन्तु बोली समास-रहिता, सरला, लालित्यहीना च भवति।

June - 2012

1. भाषापरिवर्तनस्य कति बाह्यकारणानि ?

   (a) चत्वारि (b) षट् (c) अष्टो (d) दश

2. भारोपीयभाषापरिवारे केन्टुम्बर्गस्य कति प्रमुखभेदा: ?

   (a) चत्वार: (b) सप्त (c) नव (d) एकादश

3. पारिवारिकवर्गीकरणस्य कति प्रमुखभेदा: ?

   (a) चतुर्दश (b) षोड़श (c) अष्टादश (d) विंशति:

4. भारोपीयपरिवारे भारत-ईराणीवर्ग: कस्मिन् वर्गे ?

   (a) केन्टुवर्ग: (b) शतं वर्ग: (c) चीनीपरिवार: (d) आर्मीनी परिवार:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	36	b	षट्
2	37	c	5.3.2.3
3	30	c	5.3.2.2
4	31	b	5.3.2.3

June - 2013

1. ध्वनिनियमेषु क्रमेण प्रथम: को गण्यते ?

   (a) वर्णरनियम: (b) ग्रिम्नियम: (c) कालित्स-नियम: (d) ग्रासमाननियम:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	37	b	

December - 2013

1. भाषाविज्ञान दृशा अर्धस्वरो भवति -

   (a) अ (b) य् (c) इ (d) अ

2. अर्याभाषापरिवारस्य भाषा न मन्यते -

   (a) प्राकृतम् (b) पालि: (c) संस्कृतम् (d) तामिल:

3. सतम वर्गस्य कति शाखा: सन्ति ? -

   (a) तिस्र: (b) चतस्र: (c) पञ्च (d) सप्त

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	36	b	5.3.4
2	37	d	5.3.2.3
3	31	b	5.3.2.3

December - 2014

1. अघोष ध्वनि: अस्ति -

   (a) ज् (b) ध् (c) त (d) अ

2. समीचिनम् उत्तरं चिनुत -

(a) यण:	1. स्पर्शा:
(b) शल:	2. प्रातिपदिकम्
(c) कादयो माबसाना:	3. अन्त: स्था:
(d) अर्थवदधातुरप्रत्य:	4. उष्माण:

	(a)	(b)	(c)	(d)
A.	4	3	2	1
B.	3	4	1	2
C.	2	3	4	1
D.	2	14	1	3

3. ग्रासमन-नियम: केन सम्बन्ध: अस्ति ?

   (a) अर्थत्त्वेन (b) ध्वनितत्त्वेन (c) वाक्यतत्त्वेन (d) साहित्येन

4. का भारोपीभाषा अस्ति ?

   (a) ग्रीक (b) कन्नड (c) तेलेगु (d) मालायालम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	36	c	5.3.3.2
2	37	b	5.3.4
3	32	b	5.3.7.b
4	33	a	5.3.2.3

December - 2015

1. भाषाविज्ञानदृष्ट्या अर्धस्वर: क: ?

   (a) य् (b) श् (c) च् (d) ढ्

2. भाषाविज्ञानदृष्ट्या संघर्षी ध्वनि: क: ?

   (a) ल (b) र (c) श (d) ट

3. संस्कृतभाषा ध्वनिसन्दर्भेऽधोलिखितेषु अर्धस्वर क: ?

   (a) क् (b) ष् (c) म् (d) व्

4. अर्थविस्तारोदारणेष्वान्यतमो नास्ति -

   (a) तैलम् (b) मुग्ध: (c) गौ: (d) सभ्य:

5. अर्थसङ्कोचोदाहरणेष्वन्यतमो नास्ति -

   (a) जलद: (b) सभ्य: (c) मनुष्य: (d) पङ्कजम्

6. ध्वनिवैज्ञानिकै: करणत्वेन किं स्वीक्रियते ?

   (a) मृदुतालु (b) वर्त्स: (c) ऊर्ध्वौष्ठि: (d) नासिकाविवर:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	35	a	5.3.4
2	36	c	5.3.4
3	34	d	5.3.4
4	35	c	5.3.8.a
5	36	b	5.3.8.b
6	37	a	5.3.3.3

December - 2016

1. को ध्वनि: अघोषमहाप्राण: अस्ति ?

   (a) घ् (b) छ् (c) छ् (d) ढ्

2. ग्रिमनियामानुसारं संस्कृतस्य 'क् त् प' इति ध्वनय: जर्मनभाहायां केषु ध्वनिषु परिवर्तिता: ?

   (a) च्, छ्, ज् (b) ख्, य्, फ् (c) ग्, द्, ब् (d) ऊष्मसु

3. संस्कृतभाषा कीदृशी अस्ति ?

   (a) श्लिष्टयोगित्मिका (b) प्रश्लिष्टयोगात्मिका (c) अयोगात्मिका (d) अश्लिष्टयोगात्मिका

4. ग्रीकभाषा कस्य भाषापरिवारस्य भाषा अस्ति ?

   (a) सैमेटिक-परिवारस्य (b) बन्तु-परिवारस्य (c) भारोपीय-परिवारस्य (d) काकेशी-परिवारस्य

5. संस्कतस्य 'शतम्' इत्यस्य 'केन्तुम्' इत्ययं शब्द: कस्यां भाषायां विद्यते ?

   (a) लेटिनभाषायाम् (b) ग्रिक्भाषायाम् (c) जर्मनभाषायाम् (d) इराणीभाषायाम्

6. निम्नलिखितेषु शब्देषु अर्थसंकोचस्य उदाहरणं किमस्ति ?

   (a) सिंह (b) बृक: (c) कुशल: (d) मृग:

7. निम्नलिखितेषु को ध्वनि: महाप्राणो नास्ति ?

   (a) ध् (b) भ् (c) ह् (d) ड्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	21	c	5.3.3.2 (ii)
2	22	b	5.3.7.a
3	23	a	5.3.2.1.b
4	24	c	5.3.2.c
5	25	a	5.3.2.3
6	21	d	5.3.8.b
7	22	d	5.3.3.2

June - 2017

1. 'पठति' इति क्रियापदं कीदृश्या: भाषाया: उदाहरणमस्ति ?

   (a) अयोगात्मिकाया: (b) प्रश्लिष्टयोगात्मिकाया: (c) श्लिष्टयोगात्मिकाया: (d) अश्लिष्टयोगात्मिकाया:

2. ग्रीकभाषा कस्य परिवारस्य भाषा अस्ति ?

   (a) भारोपीय-परिवारस्य (b) सेमौटिक-परिवारस्य (c) सुडाणी-परिवारस्य (d) काकेशी परिवारस्य।

3. निम्नलिखितासु भाषासु का भाषा सतम् वर्गस्य नास्ति ?

   (a) संस्कृतभाषा (b) ईराणीभाषा (c) ग्रीकभाषा (d) फारसीभाषा

4. अंग्रेजी-भाषाया: सम्बन्ध: कया भाषाशाखया अस्ति ?

   (a) कैल्टिकशाखया (b) जर्मानिकशाखया (c) इटेलिकशाखया (d) ग्रीकशाखया

5. संस्कृतभषायां निम्नलिखितेषु स्वरेषु कस्य स्वरस्य दीर्घो नास्ति ?

   (a) ऋ-कारस्य (b) अ-कारस्य (c) इ-कारस्य (d) लृ-कारस्य

6. निम्नलिखितेषु अन्त:स्थेषु को ध्वनि: न गण्यते ?

   (a) ट् (b) र् (c) ल् (d) य्

7. चीनी भाषा कीदृशी भवति ?

   (a) योगात्मिका (b) अयोगात्मिका (c) प्रश्लिष्टयोगात्मिका (d) श्लिष्टयोगात्मिका

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	25	c	5.3.2.1.b
2	26	a	5.3.2.3
3	27	d	5.3.2.3
4	28	b	5.3.2.3
5	29	d	केवलम् अस्य ह्रस्वस्वर: प्लुतस्वरश्च अस्ति
6	24	a	अन्त:स्थवर्णा: भवन्ति - य्, र्, ल्, व्।
7	26	b	5.3.2.1.a

June - 2018

1. हिब्रुभाषा कस्य परिवारस्य भाषाऽस्ति ?

   (a) चीणीपरिवारस्य (b) भारोपीयपरिवारस्य (c) सूडानीपरिवारस्य (d) सामी-हामीपरिवारस्य

2. संस्कृतभाषाया: युरोपीयभाषाभि: सम्बन्ध: सर्वप्रथमं केनोद्घाटित: ?

   (a) मैक्समूलरमहोदयेन (b) विन्टरनित्ज महोदयेन (c) स्यरबिलियम जोन्स महोदयेन (d) वेबरमहोदयेन ।

3. बन्तुपरिवार: कस्य खण्डस्य भाषापरिवारोऽस्ति ?

   (a) युरोशियाखण्डस्य (b) आफ्रीकाखण्डस्य (c) प्रशान्तमहासागरीयखण्डस्य (d) अमेरिकाखण्डस्य

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	42	d	5.3.2.3 (10)
2	43	c	उइलियम् जोन्स हमोदयेन
3	44	b	5.3.2.2.b

SET - 2015

1. अयं भवति सम्मुख स्वर ध्वनि: -

   (a) आ (b) ओ (c) इ (d) उ

2. नव्यभारतीय आर्यभाषासु अस्यां क्लीबलिङ्गमस्ति -

   (a) गुजराती (b) हिन्दी (c) बङ्गीया (d) सिन्धी

3. 'A language is a system of obituary vocal symbols by which members of a social group co-operative and interact.' – केन विदूषा प्रणीतमिदं भाषालक्षणम् ?

   (a) भाषाचार्येण सुनीतिकुमारेण (b) Block & G. L. Trager (c) सुकुमारसेन महोदयेन (d) Jhon B. Carroll महोदयने

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	20	c	5.3.5
2	24	a	5.3.7.a
3	29	b	5.3.1(5)

SET - 2017

1. भारोपीयभाषावर्गे नास्ति -

   (a) संस्कृतम् (b) तेलेगुभाषा (c) आवेस्ता (d) आङ्ग्लभाषा

2. सतम् भाषावर्गे न विद्यते -

   (a) ग्रीक् (b) वाल्टोस्लाभिक (c) इन्दोइराणीय: (d) आलवेनीय:

3. वैदिकभाषया सह लौकिकसंस्कृतस्य मुख्यं पार्थक्यं तावत्

   (a) स्वरविधौ (b) उच्चारणे (c) रूपतत्त्वे (d) वाक्यगठने

4. केन्तुम भाषावर्गे नास्ति -

   (a) केल्टिक् (b) ग्रीक् (c) इरानी (d) हिट्टाइट

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	47	a	5.3.2.3
2	48	c	5.3.2.3
3	49	a	5.3.10
4	50	c	5.3.2.3